



ΓΙΩΡΓΟΥ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ

ΜΙΝΩΙΚΑ ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

ΜΙΝΩΙΚΑ ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ



Γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ ἱερὸ Κορυφῆς Πισκοκεφάλου Σητείας, λεπτομέρεια (1700-1600 π.Χ.), (βλ. καὶ εἰκόνα ἐξωφύλλου).

ΓΙΩΡΓΟΥ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ

ΜΙΝΩΙΚΑ ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ



ΑΘΗΝΑΙ 2001

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
FAX (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-29-5

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Ἀνδρικό καὶ γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ ἱερὸ κορυφῆς
Πισκοκεφάλου Σητείας (1700-1600 π.Χ.).

Εἰκόνα ὀπισθοφύλλου: Κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου ἀπὸ τὸ σπήλαιο Ψυχροῦ
(1350-1300 π.Χ.).



Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

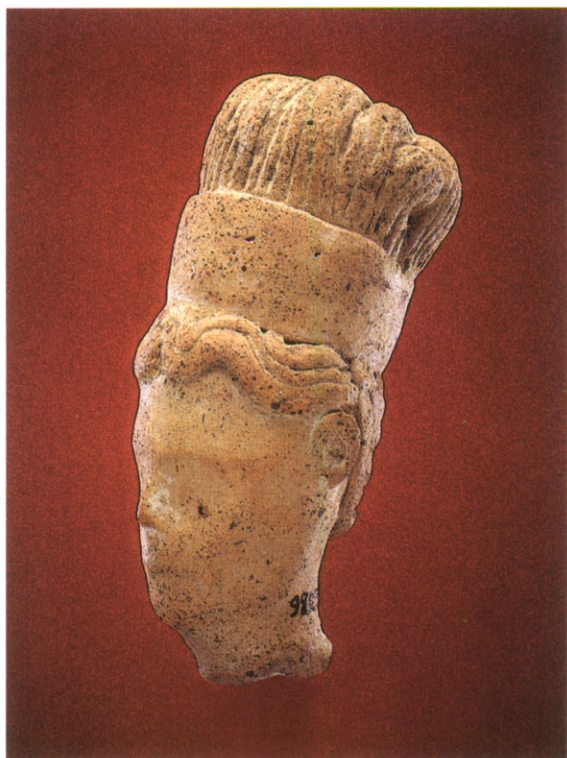
Περιεχόμενα

I. Τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά - χρονολόγηση	1
'Απὸ τὴ σχηματικότητα στὴ φυσιοκρατία	1
'Η πρώτη φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς	10
'Η μέση φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς	19
'Η ὕστερη φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς	28
'Η ὑπομινωικὴ πλαστικὴ	44
Τύποι μυκηναϊκῶν εἰδωλίων	52
Μινωικὰ εἰδώλια καὶ μινωικὲς ἐπιρροὲς στὸ Αἶγαῖο καὶ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα	55
II. Μορφολογικὰ χαρακτηριστικά	59
Τὸ ἔνδυμα	59
Τὰ κοσμήματα	69
Οἱ κορμώσεις	72
Οἱ χειρονομίες	80
III. Ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς	
τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων	84
IV. Θέματα ρυθμοῦ	89
V. Ζητήματα ἐρμηνείας	104
Κύκλοι λατρείας - θεματικὲς ἐνότητες	105
1. Ἀνακτορικὴ - οἰκιακὴ λατεία	105
2. Ἱερὰ κορυφῆς	124
3. Κοινοτικὰ ἱερὰ	129
4. Ὑπαίθρια λατεία	141

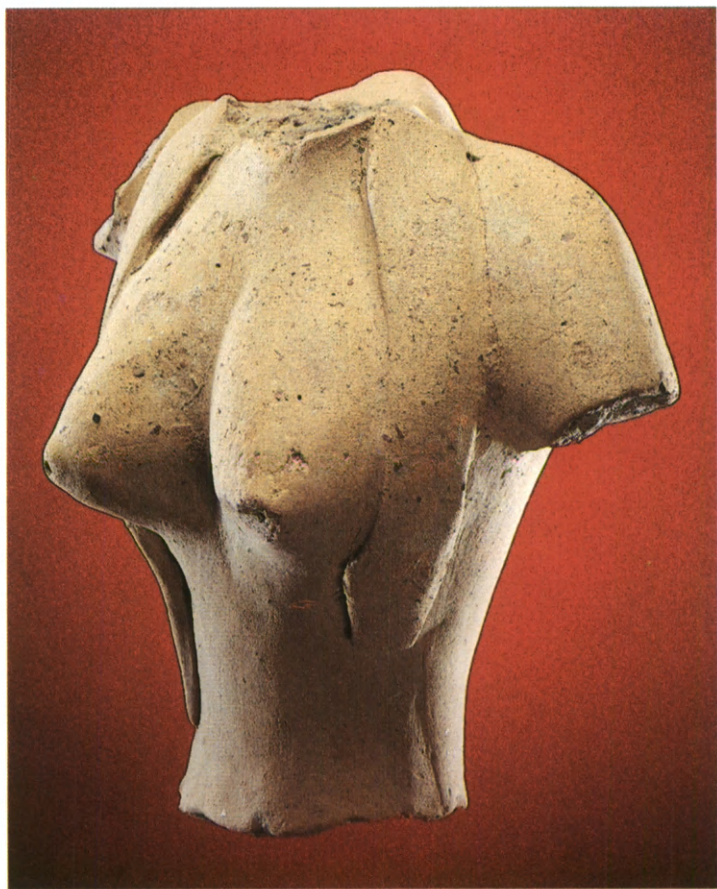
ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ



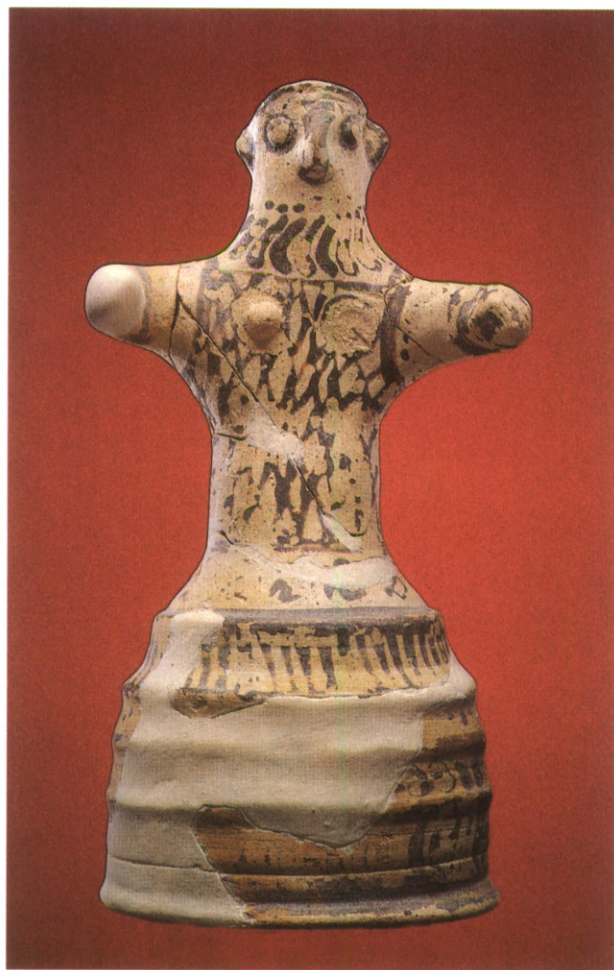
ΜΗ 31183 - Φαιστός (ὑψ. 0.17 μ.). ΜΜ ΙΙΙ (1700-1600 π.Χ.).



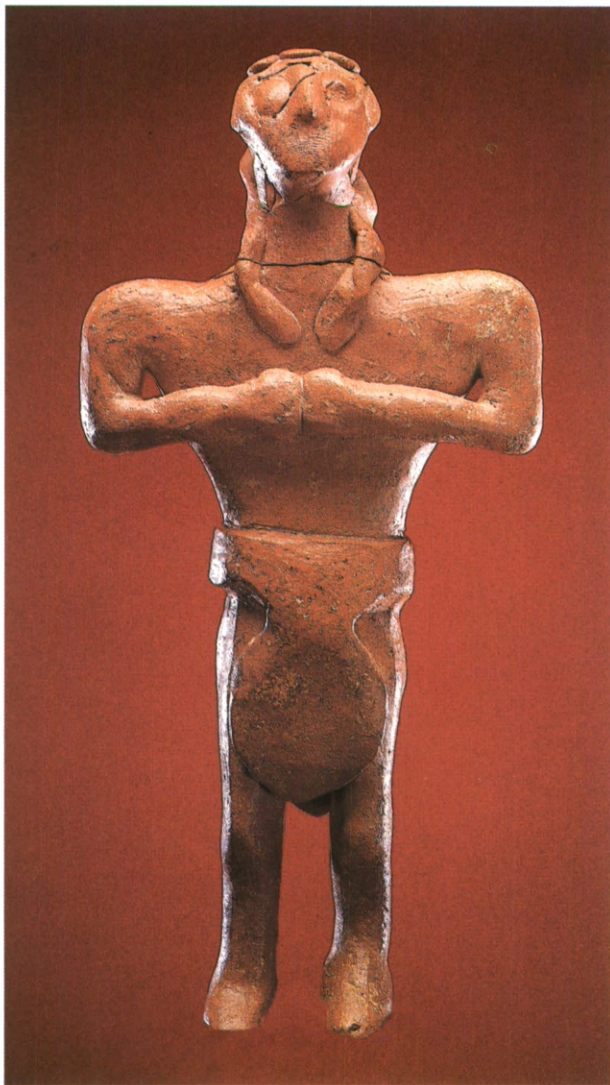
ΜΗ 9823 - Πισκοκέφαλο (ύψ. 0.085 μ.). ΜΜ ΙΙΙ (1700-1600 π.Χ.).



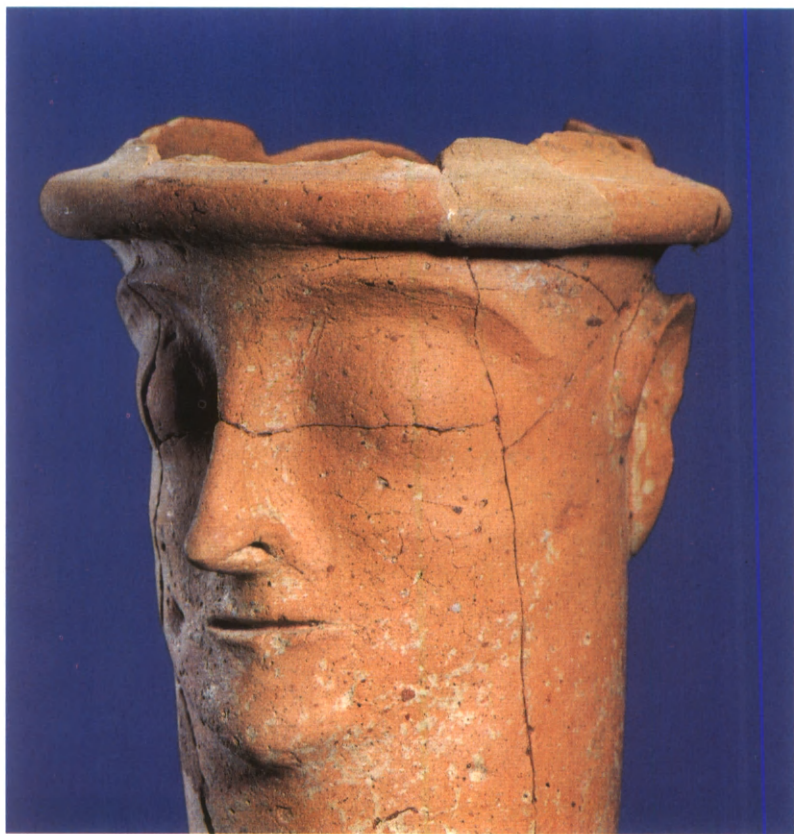
ΜΗ 18648 - 'Αγ. Τριάδα (ὑψ. 0.12 μ.). ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι (1600-1500 π.Χ.).



ΜΗ 19807 - Άνεξερεύνητη Οικία Κνωσού (ύψ. 0.145 μ.). ΥΜ ΙΙ - ΙΙΙΑ1
(1400-1350 π.Χ.).



ΜΗ 3904 - Παλαίκαстро (ὑψ. 0.185 μ.). ΥΜ ΙΙΒ (1300-1200 π.Χ.).



ΜΗ 22038 - Μοῖρες (ὑψ. 0.35 μ.), λεπτομέρεια. ΥΜ ΙΙΙΓ' (1200-1100 π.Χ.).

Ι. Τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ χρονολόγηση

Ἀπὸ τὴ σχηματικότητα στὴ φυσιοκρατία

Πήλινα εἰδώλια πρωτοεμφανίζονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς καὶ ἀνήκουν στὶς γνωστὲς σὲ ἑλλαδικὴ κλίμακα κατηγορίες τῶν ὄρθιων, καθιστῶν καὶ ὀκλαζόντων. Στὴν πρωτομινωικὴ περίοδο πλεονάζουν τὰ λίθινα σχηματικὰ ἢ κυκλαδικοῦ τύπου ἐνῶ τὰ πήλινα εἶναι λίγα καὶ ἔχουν συνήθως τὴ λειτουργικότητα σπονδικοῦ σκεύους (*εἶκ. 1*). Στὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο οἱ ἀριθμοὶ πολλαπλασιάζονται δραματικά. Πήλινα εἰδώλια, ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα παράγονται μαζικὰ γιὰ νὰ ἀνατεθοῦν κατὰ κύριο λόγο στὰ πολυἀριθμὰ ἱερὰ κορυφῆς, ποὺ ἀποτελοῦν χώρους ἄσκησης λατρείας σὲ κοινοτικὴ κλίμακα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου ἀλλὰ καὶ στὴν πρῶιμη κυρίως νεοανακτορικῇ. Ἡ τυποποίηση τῶν κατηγοριῶν ἀναθημάτων προσδιορίζει σαφῆ σχέση τοῦ ἀναθέτη μὲ τὸν χῶρο ἄσκησης

τῆς λατρείας ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ περιεχόμενό της συνολικά. Διαπιστώνεται τάση ἐξατομίκευσης, μὲ ἀναγνωρίσιμους χαρακτηρισ ἀξιώματος ἢ ἡλικίας τοῦ ἀναθέτη, ὅπως τὸ ἐγχειρίδιο ἢ ἡ κόμμωση. Στὴν ἴδια ἀντίληψη προσγράφεται ἡ ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὴν τέχνη τῆς πλαστικῆς: ἀπὸ τὴ γενικόλογη, σχηματικὴ προανακτορικὴ φόρμα, μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδεται τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς ἄλλα προσδιοριστικά, μεταβαίνουμε σὲ σαφεῖς καὶ ἀναλυτικὲς ἀπεικονίσεις, ὅπου ξεχωρίζουν τὰ βασικὰ μέρη τοῦ σώματος καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ φύλου καὶ ιδιότη-τας. Ἀσφαλῶς ὅμως ἡ σχηματικότητα καὶ ἐπιπεδικότητα, κλη-



1 ΜΗ 3499 - Μόχλος.

2 ΜΗ 3487 - Χαμαίζι.



3 ΜΗ 3036 - Άγία Τριάδα.



4 ΜΗ 3035 - Άγία Τριάδα.



5 ΜΗ 15146 - Γόρτυς.



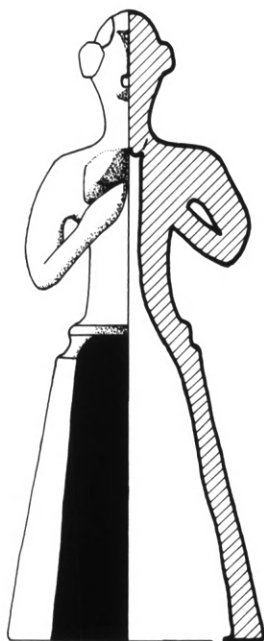
6 ΜΗ 3038 - Αγία Τριάδα.



7 ΜΗ 22347 - Ἀγία Τριάδα.

ρονομημένη από την προανακτορική πλαστική, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων, δὲν ἔχει ἀκόμα ἐξαλειφθεῖ. Ἔτσι οἱ ἐμφάνειες τοῦ σώματος εἶναι ἐπίπεδες καὶ εὐδιάκριτες, τὰ περιγράμματα τῶν σχημάτων ἀκόμα σαφὴ καὶ ὁ μυικὸς ὄγκος ἀνύπαρκτος (εἰκ. 2).

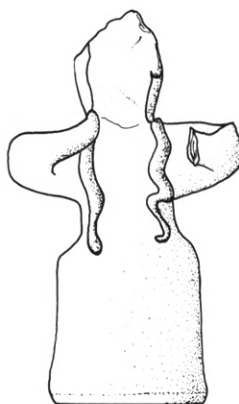
Οἱ τάσεις αὐτὲς ὑποχωροῦν πρὸς τὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, ὅταν ἐμφανίζονται σαφεῖς ἐπρροὲς τοῦ νατουραλιστικοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσεται κυρίως σὲ ἄλλες μορφὲς τέχνης καὶ σὲ πῶς εὐγενεῖς ἀπὸ τὸν πηλὸ ὕλες, ὅπως ὁ χαλκός, τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ φαγεντιανή. Στὸν ὥρο τῆς πηλοπλαστικῆς αὐτὴ ἡ ἐπίδραση γίνεται κυρίως ἀντιληπτὴ μὲ τὴν υἱοθέτηση μορφολογικῶν χαρακτήρων τῶν χάλκινων εἰδωλίων, ὅπως κορμώσεων καὶ χειρονομιῶν (εἰκ. 4, 5, 6, 7 καὶ ἔγχρ. πίν. 1). Ἡ παλαιοανακτορική παράδοση εἶναι πάντως ἀκόμα ἰσχυρὴ, ὅπως μαρτυρεῖ ἓνα εἰδώλιο ἀπὸ τὸ νέο ἀνάκτορο τῆς Φαιστοῦ μὲ συμπαγὴ ἄκαμπτο κορμὸ καὶ κωνικὴ φούστα, ποὺ ἀναλύεται σὲ τρία μηχανικὰ συγκολλημένα στερεομετρικὰ σχήματα, τὴ σφαῖρα, τὸν κύλινδρο καὶ τὸν κῶνο (εἰκ. 8).



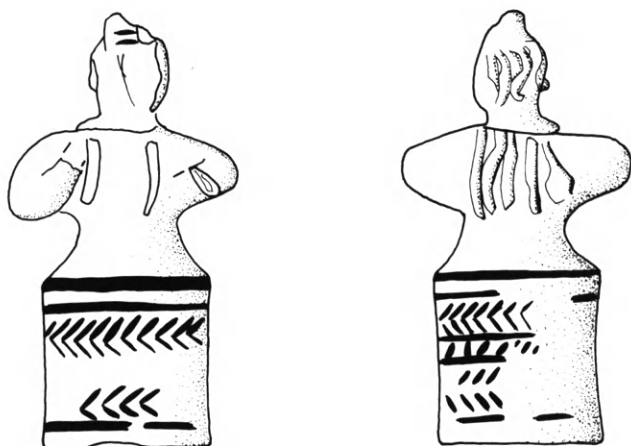
8 ΜΗ 1773 - Φαιστός.



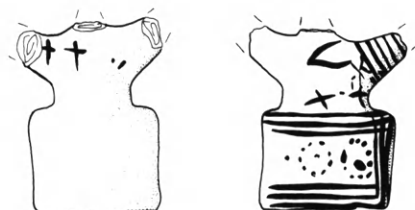
9 ΜΗ 15146 - Γόρτυς.



10 ΜΗ 3036 - Άγία Τριάδα.



11 MH 3035 - Ἀγία Τριάδα.



12 MH 3038 - Ἀγία Τριάδα.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εἰδῶλια αὐτῆς τῆς περιόδου προέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Μεσαρᾶς καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν Φαιστό, τὴν Γόρτυνα καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα. Συνήθως φέρουν λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ μοτίβα κεραμικῆς προέλευσης ἀπὸ πορτοκαλόχρωμη ἀπολεπιζόμενη βαφή (εἰκ. 3-6, 9-12). Ὅρισμένα παρουσιάζουν ἐκλεκτικὲς ἐμπροὺς ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ πλαστικὴ, ὅπως δύο εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. 7 καὶ ἔγχρ. πίν. 3) μὲ εὐπλαστο στήθος σὰν τὰ χάλκινα εἰδῶλια, ἀλλὰ τὰ περισσότερα εἶναι ἀρκετὰ σχηματικὰ καὶ μόνον ὁρισμένοι τύ-



13 ΜΗ 9831 - Πισκοκέφαλο.



14α ΜΗ 14202 - Κόφινας.

ποι κομμώσεων μαρτυροῦν ἐπιρροὴ ἀπὸ τῆ φυσιοκρατικῆ πλαστικῆς.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν εἰδῶλια τῶν ἱερῶν κορυφῆς Πισκοκεφάλου καὶ Κόφινα ποὺ χρονολογοῦνται μὲ τεχνοτροπικὰ κριτήρια καὶ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὴν πρώιμη νεοανακτορική. Καὶ στὰ δύο σύνολα εἶναι ἐμφανὲς ἡ πρόθεση γιὰ ἀπόδοση καὶ τονισμὸ ἀνατομικῶν στοιχείων. Στὰ ἀνδρικὰ εἰδῶλια τοῦ Πισκοκεφάλου τονίζεται καὶ δηλώνεται μὲ ἔμφαση καὶ ρεαλισμὸ τὸ κάτω ἀπὸ τὴ μέση τμῆμα, ἐνῶ τὸ πάνω τμῆμα τοῦ κορμοῦ εἶναι ἄσαρκο καὶ χαλαρό (*εἰκ. 13 καὶ εἰκ. ἐξωφύλλου*). Ὁ κορμὸς τῶν εἰδωλίων τοῦ Κόφινα εἶναι ραδινὸς καὶ μυώδης μὲ ἀρκετὰ πειστικὴ δήλωση τῆς μυικῆς ἀνατομίας μὲ χρῆση πλαστικῶν καὶ γραμμικῶν χαρακτήρων, κυρίως στὸ στέρνο καὶ τὴ στομαχικὴ χώρα (*εἰκ. 14*). Προβάλλονται ἔτσι ἀξίες τοῦ ἀνδρικοῦ σώματος ποὺ σχετίζονται πιθανότατα μὲ ἰδεολογικὲς παραμέτρους ἢ ἀκόμα καὶ μὲ αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τῶν κοινωνιῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται οἱ λάτρες (βλ. σ. 124 κέ., Ἴερὰ κορυφῆς).



14β ΜΗ 14236 - Κόφινας.

Ἡ πρώτη φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς

Στὴ διάρκεια τῆς περιόδου ποὺ καλύπτει χρονικὰ τὸ διάστημα τῆς ΥΜ ΙΙ καὶ τῆς ΥΜ ΙΙΙΑ, ἐνισχύονται περισσότερο οἱ τάσεις γιὰ ἀνόργανες, ἐππεδικές μορφές καὶ γωνιώδη, θαλαστὰ περιγράμματα. Μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φυσιοκρατικῆς πλαστικῆς εἶναι ἀκόμη ἀναγνωρίσιμα στὸ πλάσιμο τοῦ κορμοῦ καὶ στὴν ἀπόδοση τύπων κοιμώσεων καὶ χειρονομιῶν.

Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ δύο εἰδώλια τοῦ Μαυρόσπηλιου: ἡ χρονολόγησή τοῦ μεγαλυτέρου, τῆς λεγόμενης κουροτρόφου (εἰκ. 15α, 16), στὴν ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 βεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἄνθη ἱρι-



15α ΜΗ 8345 - Μαυρόσπηλιο Κνωσοῦ.



15β ΜΗ 8346 - Μαυρόσπηλιο Κνωσού.



16 ΜΗ 8345 - Μαυρόσπηλιο Κνωσού.



17α Άμари - 3/496 Συλλ. Γιαμαλάκη (ΜΗ).

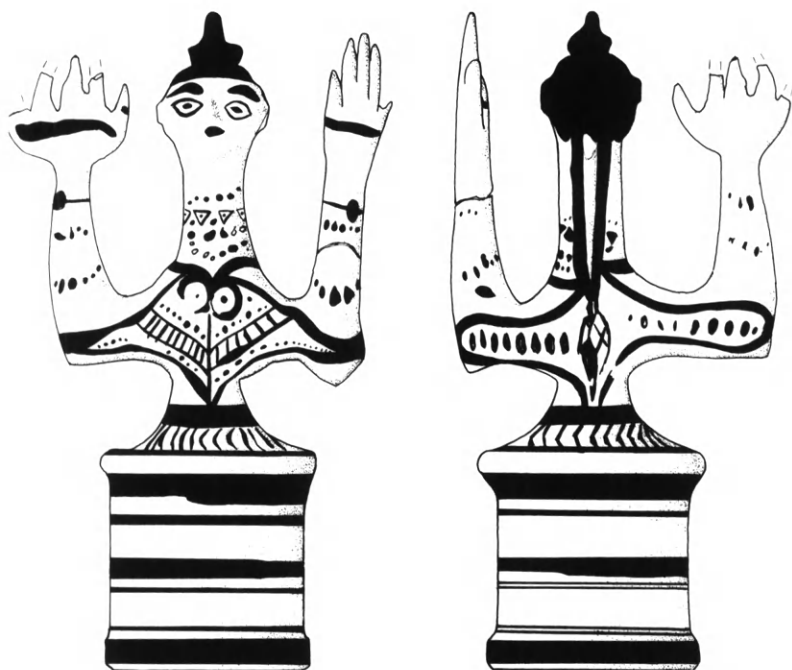


17β Άμари - 3/495 Συλλ. Γιαμαλάκη (ΜΗ).



18 ΜΗ 21809 - Καλοῦ.

δας καὶ κρόκου ποὺ φέρει στὸ περικόρμιο, μοτίβα ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία. Ὅπως καὶ στὴν πλαστικὴ τῆς παλαιοανακτορικῆς παράδοσης ἡ κυριαρχία τῶν σχημάτων δὲν ἀμφισβητεῖται, ἀφοῦ ἡ μορφή εὐκόλα ἀναλύεται σὲ ἓνα κύλινδρο, ἓνα συμπίεσμένο κῶνο καὶ μία σφαῖρα. Στὸ μικρότερο εἰδῶλιο ἡ σχηματοποίηση εἶναι ἀκόμη πὺρ προχωρημένη (εἰκ. 15β). Παρὰλλαγὲς αὐτῶν τῶν τύπων συναντῶνται σὲ μία σειρά εἰδωλίων ποὺ φέρουν χαρακτηριστικὴ κόμμωση τύπου κρωβύλου, ἀπὸ καμπτόμενο ἀγκιστροειδῶς βόστρυχο στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου (εἰκ. 17-18).



19 ΜΗ 3861 - Κνωσός, *Τερὸ Διπλῶν Πελέκεων*.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ εἰδῶλια τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διπλῶν Πελέκεων τῆς Κνωσοῦ, τὰ ὁποῖα μὲ τεχνοτροπικὰ κριτήρια χρονολογοῦνται στὴν παρούσα φάση (εἰκ. 19-20). Στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὰ (εἰκ. 19) συναντᾶται γιὰ πρώτη φορά ἡ γνωστή, τυποποιημένη χειρονομία τῶν ὑψωμένων σὲ σχῆμα ὀρθῆς γωνίας χερῶν τῶν μετανακτορικῶν εἰδῶλων. Τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο καὶ ὁ συμβολισμὸς ἐπιβάλλουν τοὺς τρόπους μορφοποίησης: οἱ πῆχεις μεγεθύνονται γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ τὸ νόημα τῆς χειρονομίας, τὸ ἴδιο καὶ οἱ παλάμες, ὁ λαιμὸς ἐπιμη-



20 ΜΗ 3862 - Κνωσός, Τερό Διπλῶν Πελέκεων.

κύνεται ὥστε τὸ πρόσωπο νὰ φθάσει στὸ ὕψος τῶν παλαμῶν. Τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά, κυρίως τὰ μάτια, τονίζονται ιδιαίτερα. Ἡ πλούσια γραπτὴ διακόσμηση μὲ περιδέραια καὶ ψέλια ἐξαίρουν τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα τῆς μορφῆς. Ἀντίθετα τὸ σῶμα συρρικνώνεται καὶ ἡ φούστα λειτουργεῖ πλέον ὡς κύλινδρος - βάση τοῦ κορμοῦ. Τὸν χαρακτήρα τοῦ κυλίνδρου ὡς μὴ ὀργανικοῦ μέλους ὑπογραμμίζει ἡ διακόσμησή του, κυρίως τῆς πάνω πλευρᾶς του, ἀπὸ ζώνη φυλλοειδῶν σὲ κυκλικὴ διάταξη, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ διακόσμηση πωμάτων ΥΜ ΙΙΑ πυξίδων.



21 ΜΗ 2181 - Ψυχρό.

Στὰ πρόσωπα τῶν ειδωλίων αὐτῶν διαπιστώνεται ἡ ἐπίδραση σύγχρονων μὲ αὐτὰ τοιχογραφιῶν, ὅπως τῆς γνωστῆς Παριζιάνας, ποὺ χρονολογεῖται στὴν τελικὴ ἀνακτορικὴ φάση τῆς Κνωσοῦ, στὴν ΥΜ ΙΙΑ1-ΥΜ ΙΙΑ2. Παρόμοια ἐπίδραση διαπιστώνεται καὶ στὸ θραῦσμα κεφαλῆς ειδώλου ἢ ἀνθρωπομορφικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τὸ Ψυχρό (εἰκ. 21 καὶ εἰκ. ὀπισθοφύλλου), ἀλλὰ καὶ σὲ ἓνα ειδώλιο στὸ Κρατικὸ Μουσεῖο τοῦ Μονάχου ποὺ φέρεται προερχόμενο ἀπὸ τὴν Σπάρτη, ἀλλὰ εἶναι ὅπωςδήποτε κρητικὸ καὶ μάλιστα προϊόν κνωσιακοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τῆς βαφῆς (εἰκ. 22 γιὰ σύγκριση βλ. ἔγχρ. πίν. 4). Ἡ ὁμοιότητα στὸ πρόσωπο εἶναι πασιφανὴς ἰδιαίτερα μὲ τὰ ειδώλια τῆς Κνωσοῦ, τὸ



22α-β Κρατικό Μουσείο Μονάχου - Σπάρτη (;).

πλάσιμο όμως του στήθους ανακαλεί φυσιοκρατικά ειδώλια, όπως και η διαμόρφωση της στολιδωτής φούστας με διακόσμηση ζατρικού που θυμίζει τις φούστες των ειδωλίων των Temple Repositories. Χρονολογείται μάλλον στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1, μία περίοδο μεταβατική πού, όπως είδαμε, καθορίζεται από την εύχρηστική ανάμειξη διαφορετικής προέλευσης στοιχείων ρυθμού και εικονογραφίας.



22γ Κρατικό Μουσείο Μονάχου - Σπάρτη (:).

Ἡ μέση φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς

Στὴν περίοδο αὐτή, ποὺ ἀντιστοιχεῖ χρονικὰ μὲ τὴν ΥΜ ΙΙΒ, τὰ κύρια τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ συμμετρία ὡς πρὸς τοὺς κάθετους ἄξονες τῆς μορφῆς καὶ ὁ ἐπιλεκτικὸς τוניσμός ὀρισμένων σημαντικῶν, γιὰ τοὺς χρήστες τῶν εἰδωλίων, μελῶν καὶ ἡ συρρίκνωση ἄλλων. Ὁ κορμός, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη φάση, ἀναλύεται σὲ συνθέσεις γεωμετρικῶν σχημάτων, συνήθως τρίγωνα, ρόμβους καὶ κυλίνδρους.

Πάντως οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φυσιοκρατίας ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἰσχυρές. Αὐτὸ φαίνεται καλύτερα στὸ σύνολο εἰδῶλων ἀπὸ τὰ Κανιὰ Γόρτυνος (εἰκ. 23-25). Τὰ εἰδῶλα αὐτὰ χρονολογοῦνται πρὸς



23α ΜΗ 15111 - Γόρτυς.



23β ΜΗ 15111 - Γόρτυς.



24 ΜΗ 15117 - Γόρυς.

τὴν πρόωμη ΥΜ ΙΙΒ, ὅπως διαπίστωσε ὁ Στ. Ἀλεξίου καὶ ἐπαλήθευσε ἡ ἐξέταση τῶν ομάδων κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν ἔπαυλη, ποὺ τεκμηρίωσε τὴν ὑπαρξὴ ἀνακατάληψης στὴν ΥΜ ΙΙΑ2-Β. Ἡ φυσιοκρατικὴ πνοὴ φαίνεται κυρίως στὰ πρόσωπα, ποὺ θυμίζουν τὸ πρόσωπο τῆς κεφαλῆς τοῦ Ψυχροῦ (εἰκ. 21). Ἡ πλαστικότητα καὶ συμμετρικὴ ἄρθρωση τῶν μερῶν, χαρακτηριστικὰ τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ, ἐμπλουτίζεται μὲ καλλιγραφικὴ διάθεση, κατάλοιπο ἀσφαλῶς τοῦ «διακοσμητικοῦ νατουραλισμοῦ» τῆς ἐποχῆς τῆς φυσιοκρατίας.



25 ΜΗ 15115 - Γόργως.

Οί δυσαναλογίες που ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴ σημειολογία τῶν εἰδώλων εἶναι καὶ ἐδῶ φανερές. Ἡ κεφαλὴ εἶναι δυσανάλογα ὀγκώδης, προφανῶς λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης σημασίας της σὲ σχέση μετὰ τὰ ὑπόλοιπα μέλη. Τὸ μήνυμα τῆς χειρονομίας μεταδίδεται, ὅπως καὶ στὰ εἴδωλα τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων, ἀπὸ τοὺς πῆχεις καὶ τὶς παλάμες που μεγεθύνονται, ἐνῶ ἀντίστοιχα συρρικνώνονται οἱ βραχίονες, ὡς μὴ σημαντικὰ μέλη. Ἀντίστοιχοι σημειολογικοὶ τονισμοὶ καὶ συρρικνώσεις διαπιστώνονται καὶ στὸ ἀνδρικό εἶδωλο ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό (εἰκ. 26),



26 ΜΗ 15113 - Γόρτυς.



27 ΜΗ 2841 - Γουρνιά.

τοῦ ὁποίου τὰ πόδια εἶναι ἀδύνατα καὶ ἄσαρκα ἐνῶ ὁ κορμὸς ὀγκώδης. Χρήσιμο εἶναι νὰ συγκρίνουμε τὴ σωματικὴ διάπλαση αὐτοῦ τοῦ εἰδώλου μὲ αὐτὴν τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο καὶ τὸν Κόφινα (εἰκ. 13-14), τὰ πόδια τῶν ὁποίων ἀποδίδονται μὲ αἴσθησι τοῦ ὀργανικοῦ ὄγκου καὶ μὲ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες. Προφανῶς οἱ ἰδεολογικοὶ παράγοντες ποὺ ρυθμίζουν τοὺς τρόπους μορφοποίησης, δηλαδὴ τὸν ρυθμὸ, ἀλλάζουν ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ, μὲ ἀποτέλεσμα στοιχεῖα τῆς μορφῆς ποὺ σὲ μιὰ ἐποχὴ θεωροῦνται σημαντικὰ σὲ μιὰ ἐπόμενη νὰ ὑποβαθμίζονται ἢ ἀντίστροφα.

Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ ἀνθρωπομορφικὸ ἀγγεῖο σὲ μορφὴ ἐγκύου ἀπὸ τὰ Γουρνιά (εἰκ. 27). Ἡ ἐγκυμοσύνη δηλώνει-



28 Ἀκατ. (ΜΗ) - Γουρνιά.

ται μὲ τὸν διογκωμένο κορμὸ καὶ ὁ ἐπικείμενος τοκετὸς μὲ τὸ διεσταλμένο αἰδοῖο. Τὰ ἄκρα ποὺ δὲν συμβάλλουν στὴ μετάδοση τοῦ μηνύματος εἶναι ἄσαρκα καὶ ραβδοειδή. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ σημειολογικοὶ τονισμοὶ ἐπικρατοῦν ἀπόλυτα σὲ βάρος τῆς ποιότητος τοῦ ἔργου.

Αὐτὸ τὸ βλέπουμε στὰ εἰδῶλα τοῦ ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν μὲ τὴν τραχὴ φυσιογνωμία ποὺ θυμίζει περίπου σύγχρονα μυκηναϊκὰ ἔργα (εἰκ. 28-30). Τὸ πρόσωπο συγκεντρώνει μόνιμα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πηλοπλαστῶν. Ἐδῶ ὅμως δὲν ἀρκεῖ μόνο ὁ τονισμὸς τῶν χαρακτηριστικῶν του ἀλλὰ ὁλόκληρο περιβάλλεται ἀπὸ πλαστικὸ καὶ γραπτὸ δακτύλιο (εἰκ. 28). Ἔτσι ὅμως ἀποκτᾷ σταδιακὰ ὑπόσταση ἀνεξάρτητου μέλους. Τὴν τάση



29 Άκατ. (ΜΗ) - Γουρνιά.



30 ΜΗ 1934 - Γουρνιά.



31 ΜΗ 3904 - Παλαιόκαστρο.

αὐτὴ διαχωρισμοῦ τοῦ προσώπου τὴν βλέπουμε ἐπίσης στὸ εἶδωλο τῆς «Ἀνεξερευνήτης Οἰκίας» τῆς Κνωσοῦ, στὸ εἶδωλο ἀπὸ τὸ Παγκαλοχώρι Ρεθύμνου καὶ στὸ ἀνδρικό εἶδωλο τοῦ Παλαικάστρου (εἰκ. 31, ἔγχρ. πίν. 5). Διαπιστώνεται ἀκόμα ἀπὸ τὴ δυνατότητα τοῦ προσώπου νὰ λειτουργεῖ πλέον αὐτόνομα ὡς μὴ ὀργανικὸ μέλος ἀνθρώπινης μορφῆς ἀλλὰ ὡς ἰδεόγραμμα καὶ σημαῖνον ἀνθρωπομορφισμοῦ, συγκολλημένο ἀπλῶς στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια ἐνὸς ἀγγείου.

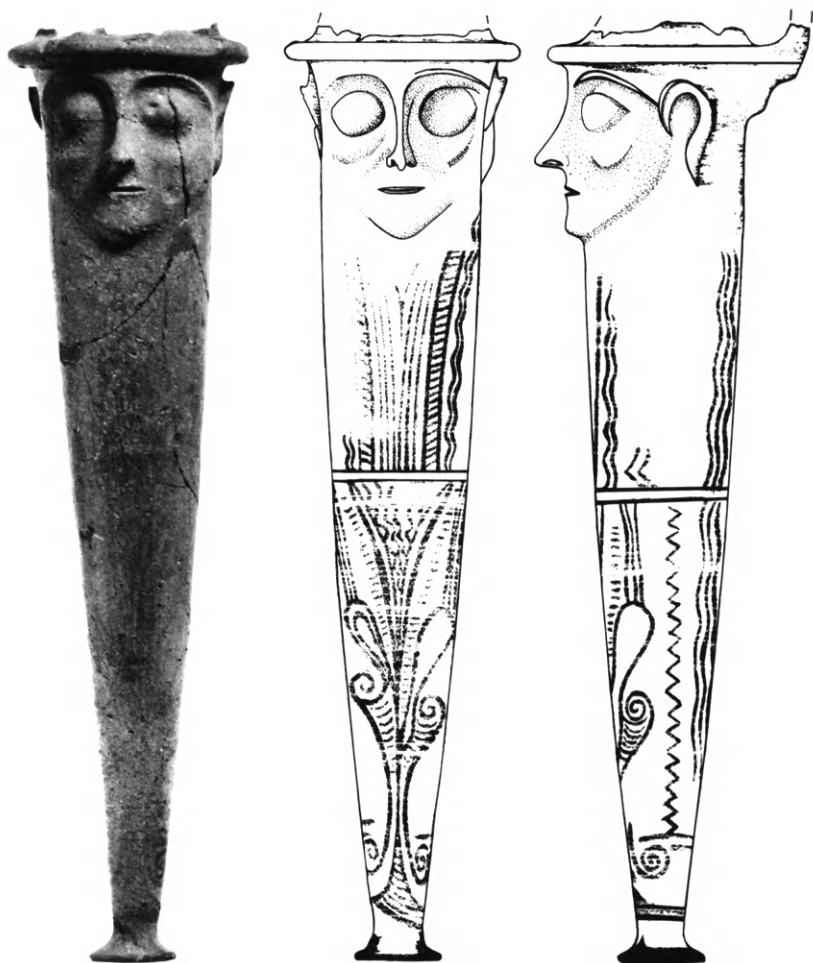
Ἡ ὕστερη φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ἀνθρωπομορφικοῦ ἀγγείου ἀποτελεῖ τὸ ρυτὸ ἀπὸ τὴ θέση Τάχερη Μοιρῶν (εἰκ. 32-33, ἔγχρ. πίν. 6). Τὸ ἀνάγλυφο πρόσωπο ποὺ πλάθεται ἀπευθείας πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ρυτοῦ, ὁ κωνικὸς πῖλος ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ χεῖλος του, ἀλλὰ καὶ ἡ γραπτὴ κόσμηση τοῦ ἀνώτερου μισοῦ,



32 ΜΗ 22038 - Μοῖρες.

που αποδίδει περικόρμιο ειδωλίου, μαρτυρούν ότι πίσω από το καθαρό όπτικά σχήμα του αγγείου λανθάνει ή μορφή του ειδώλου της θεάς. Στο ανάγλυφο πρόσωπο διαπιστώνεται ή



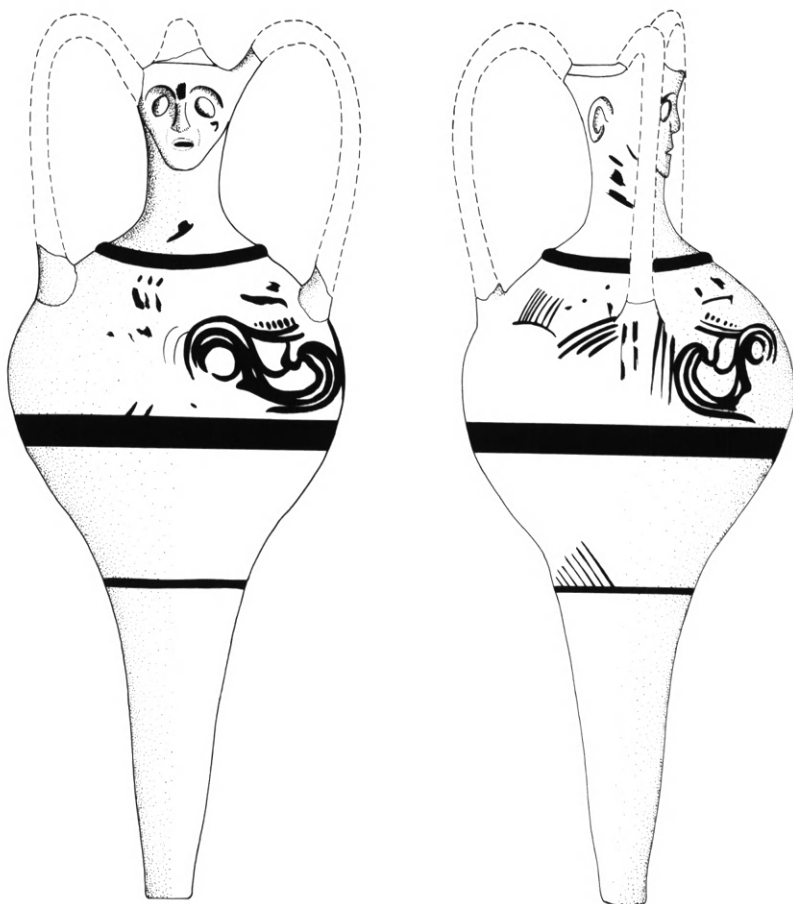
33 ΜΗ 22038 - Μοῖρες.

ώριμότητα του μετανακτορικού ρυθμού στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Τα δύο ήμιμύρια είναι απόλυτα συμμετρικά ως προς τον άξονα της μύτης. Τὴν αἴσθηση γεωμετρίας ἐπιτείνει ὁ τονισμός τοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου, ποὺ ὀρίζει ἀκριβῶς τὰ ὅρια μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Πλαστικοὶ καὶ γραμμικοὶ χαρακτηῖρες συνδυάζονται σὲ ἓνα ἀρμονικὸ σύνολο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν λείπει ἡ φυσιοκρατικὴ πνοὴ ἐμπλουτισμένη μὲ σαφὴ διάθεση καλλιγραφίας, ὅπως καὶ στὰ εἰδῶλα τῆς Γόρτυνας, ποὺ προαναφέραμε. Παρὰ τὴ συμμετρικότητα καὶ τὴν ἀκίνησιν διαισθάνεται κανεῖς τὴν ἔνταση τῆς ἐπιδερμίδας πάνω στὰ τονισμένα ζυγωματικά καὶ τὸν ρυθμὸ τῆς ἀναπνοῆς στὰ διεσταλμένα ρουθούνια καὶ τὸ μισάνοιχτο στόμα. Τὴ χρονολόγησίν τοῦ στὴν πρώιμη ΥΜ ΙΙΙΓ βεβαιώνει ἡ διακόσμηση τοῦ κατώτερου μισοῦ ἀπὸ δύο κατακόρυφα τοποθετημένους συμμετρικοὺς ἀργοναῦτες ἐνταγμένους σὲ πυκνὴ σύνθεση ἀπὸ ὀριζόντιες καὶ λοξὲς ταινίες μὲ παραπληρωματικὰ γραμμῖδια καὶ κυματοειδεῖς ταινίες ποὺ βρίσκεται στὸ κλίμα τοῦ «πυκνοῦ ρυθμοῦ».



34 ΜΗ 15172 - Γόρτυς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν, σειρὰ πλαστικῶν ἀνθρωπό-
μορφων ἀγγείων μαρτυροῦν τὴ συνέχεια τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν
ΥΜ ΙΙΙΓ ἕως τὰ πρόιμα ἐλληνικὰ χρόνια (εἰκ. 35,36). Ἕνας



35 ΜΗ 11050 - Καρφί.



36 ΜΗ 3085 - Άγία Τριάδα.



37 ΜΗ 5831 - Φαιστός.

διαφορετικός τύπος ανθρωπομορφικού αγγείου είναι τὰ κεφαλόμορφα (παραδείγματα ἀπὸ τὴ Φαιστό καὶ τὴν Γόρτυνα – *εἰκ.* 34, 37), ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΒ καὶ μάλλον μιμοῦνται κεφαλόμορφα σκεύη ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ τὴν Συρο-παλαιστίνη, τοῦ 14ου-13ου αἰ. Ὁμοιότητες στὸ πρόσωπο μὲ τὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν παρουσιάζει κυρίως τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ εἰδῶλα τοῦ ἱεροῦ στὸ Γάζι (*εἰκ.* 38), γεγονός ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι σύγχρονα ἔργα. Στὸ σύνολο αὐτὸ κυριαρχοῦν οἱ συνήθειες γιὰ τὴν ἐποχὴ δυσαναλογίες καθὼς καὶ ἡ πλήρης ἐπικράτηση τοῦ τεκτονικοῦ ἐκγεωμετρισμοῦ σὲ βάρος τῶν ὀργανικῶν ὄγκων καὶ ἀναλογιῶν (*εἰκ.* 39-41).



38α ΜΗ 9305 - Γάζι.



38β ΜΗ 9305 - Γάζι.



38γ ΜΗ 9305 - Γάζι.



39 ΜΗ 9306 - Γάζι.



40α-β ΜΗ 9307 - Γάζι.



40γ ΜΗ 9307 - Γάζι.



41α ΜΗ 9308 - Γάζι.



41β-γ ΜΗ 9308 - Γάζι.

Πιο εμφανείς είναι αυτές οι τάσεις στα είδωλα από τὸ Καρφί (εἰκ. 42-44), ὅπου ἡ πειθαρχία στὶς ἀνάγκες τῆς γεωμετρίας, χαρακτηριστικὸ τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ, ἀρχίζει νὰ ὑποκύπτει σὲ μία γενικευόμενη χαλαρότητα ποὺ τείνει νὰ προκαλέσει διάσπαση τῆς ὀργανικῆς συνοχῆς τῆς μορφῆς. Ἀνάλο-



42 ΜΗ 11044 - Καρφί.

γες τάσεις διαπιστώνονται καὶ σὲ ὀρισμένα ἀνδρικὰ εἰδῶλια. Ὁ κορμὸς τους εἶναι ἐπιμήκης καὶ χαλαρὸς χωρὶς δηλωμένη ὀσφύ, τὰ σκέλη ἀδύνατα, ἀνόργανα, τὸ ἴδιο καὶ τὰ χέρια, ἡ κεφαλὴ ἐμβολόσχημη, ἡ κόμη ὑποτυπώδης, τὸ ζῶμα παραλείπεται (εἰκ. 45). Ἀντίθετα δηλώνεται ὀρισμένες φορὲς τὸ ἀνδρικὸ



43 ΜΗ 11045 - Καρφί.

μόριο (για πρώτη φορά ήδη από την ΥΜ ΠΙΑ2-B σε εἰδώλιο ἀπὸ τὸν Πόρο – *εἰκ.* 46), στοιχεῖο τὸ ὁποῖο, συνεκτιμώμενο μὲ τὴ γενικότερη τάση γιὰ λιτότητα τῶν ἐκφραστικῶν μέσων,



44 ΜΗ 10041 - Καρφί.

όδηγεί στο συμπέρασμα ότι τὸ ἀνδρικό γεννητικὸ ὄργανο ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμα προβαλλόμενο μέλος, δηλωτικὸ ιδιότητος ἢ καταστάσεως, σύμφωνα μὲ τὴ σημειολογία τῶν μετανακτορικῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων.



45 ΜΗ 18647 - Ἀγία Τριάδα.



46 Ἀκατ. (ΜΗ) - Πόρος.

Ἡ ὑπομινωικὴ πλαστικὴ

Στὴ διάρκεια τῆς ὑπομινωικῆς περιόδου ὁλοκληρώνεται ἡ διάσπαση τῆς μορφῆς σὲ πολλὰ σχεδὸν ἀνεξάρτητα μεταξύ τους μέρη. Ἡ σταδιακὴ μείωση τῆς ὀργανικῆς συνοχῆς προκαλεῖ ἀκραῖες μεγεθύνσεις καὶ συρρικνώσεις, ἐνῶ στὸ τέλος γενικὴ εἶναι ἡ δυσαναλογία καὶ ἀσυμμετρία. Τὸ πρόσωπο παραμένει τὸ σημαντικότερο τμῆμα τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ μάλιστα μεγεθύνεται ἐνῶ τὰ πλαστικὰ χαρακτηριστικὰ διογ-



47α ΜΗ 11042 - Καρφί.

κλώνονται ακόμη περισσότερο. Ἡ ἰσχυροποίηση τοῦ πλαστικοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν αὐτονόμησή του ἀπὸ τὴν κεφαλὴ. Ἄλλοτε ἀπουσιάζει τὸ πλαστικὸ περίγραμμα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ συγκολλῶνται ἀπευθείας στὴν ἀδρανὴ κυρτὴ ἐπιφάνεια χωρὶς νὰ ἐνσωματώνονται ὀργανικά.

Χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ἀνόργανης σχέσης προσώπου καὶ κεφαλῆς - φορέα εἶναι τὰ δύο μεγάλα εἶδωλα ἀπὸ τὸ Καρφί (εἰκ. 47). Ἐδῶ διαπιστώνουμε ὅλες τὶς δυσαναλογίες καὶ



47β ΜΗ 11042 - Καρφί.



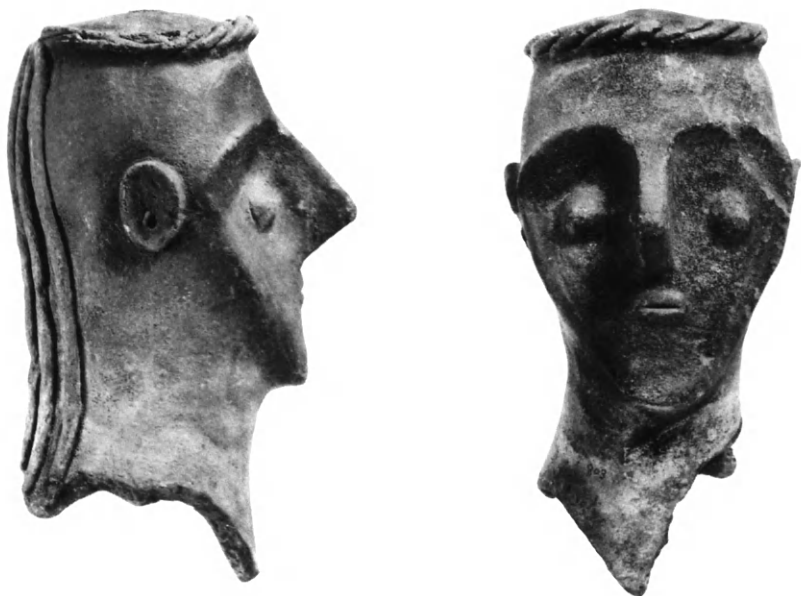
47γ ΜΗ 11042 - Καρφή.



478 ΜΗ 11042 - Καρφί.

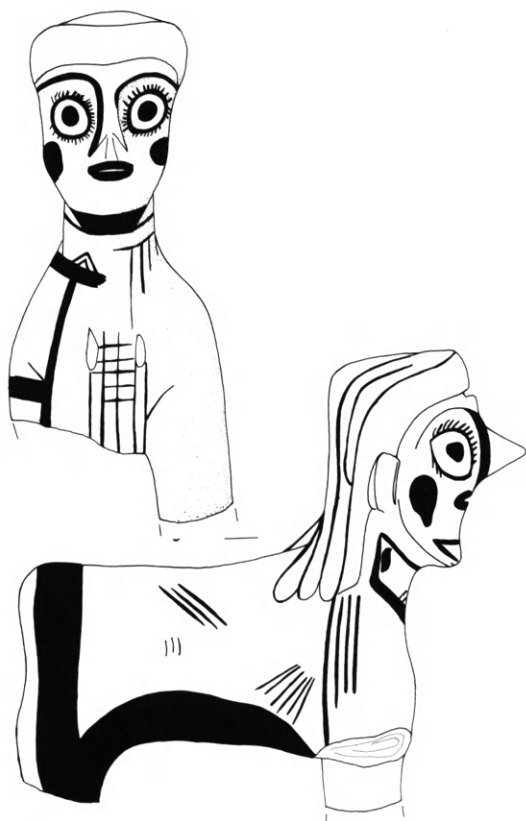
σκληρύνσεις που είχαμε έπισημάνει. Ή στήριξη είναι άσταθής άφου ό κορμός είναι ιδιαίτερα όγκώδης. Δυσανάλογα όγκώδης και άσταθής είναι επίσης ή κρατηρόσχημη κεφαλή σε σχέση με τόν ψηλό λαιμό. Τά στήθη είναι μικρά και άτροφικά ένω τά χέρια κοντά και λιπόσαρκα.

Ή τάση για ένίσχυση τοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου, που άποτελεῖ σταθερό άναγνωριστικό στοιχείο τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ όδηγεῖ πλέον στόν έκγεωμετρισμό τοῦ προσώπου και στη μετατροπή του σε σύνθεση έπιπέδων έπιφανειών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα άποτελοῦν ή λεγόμενη σφίγγα τῆς Άγίας Τριάδος με διεδρικό πρόσωπο, όπως και τὸ κε-



48 ΜΗ 803 - Καλό Χωριό.

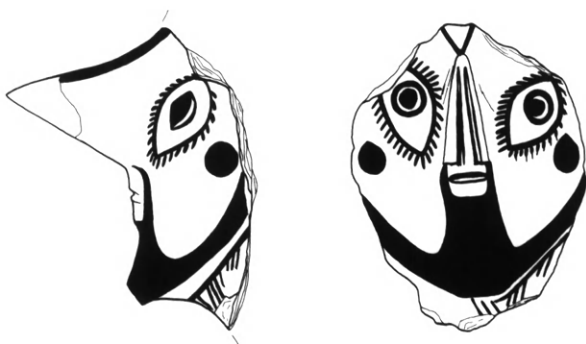
φάλι ειδώλου από τὸ Καλὸ Χωριό (εἰκ. 48-49), ἢ τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸ σπήλαιο Ἑρμοῦ Κραναίου μὲ δισκοειδὲς πρόσωπο (εἰκ. 50). Τὰ μάτια, ποὺ τονίζονται συνήθως μὲ χρῶμα, εἶναι ὑπερμεγέθη μὲ γραμμίδια στὴν περιφέρεια, ἐνῶ ἐνίστε ὀλισθαίνουν στὶς παρειὰς ἐπιτείνοντας τὴν αἴσθησι τῆς γενικευμένης ἀσυμμετρίας (εἰκ. 51). Στὸ τέλος τὸ πρόσωπο μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ ὡς προσωπεῖο, ἀφοῦ συρρικνώνεται ὀλοκληρωτικὰ ὁ



49 ΜΗ 3145 - Ἀγία Τριάδα.



50 ΜΗ 1102 - Σπήλαιο Έρμου Κραναίου.



51 ΜΗ 3084 - Άγία Τριάδα.



52 ΜΗ 6651 - Βρόκαστρο.



MH 26485



MH 26490



MH 26487



MH 26486



MH 26488



MH 26489

53 Τύπος ειδωλίων με κυλινδρικό κορμό από τὸν Αἷμονα.



MH 26493



MH 26491

54-55 Τύπος καθιστοῦ καὶ ειδωλίου με ὑψωμένα χέρια ἀπὸ τὸν Αἷμονα.

ὄγκος τῆς κεφαλῆς (*εἰκ.* 52). Ὑπομινωικά χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται σὲ εἰδώλια ἕως τὸν 7ο αἰώνα, ἐνίοτε ἀνάμεικτα μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ καὶ δαιδαλικὸ ρυθμὸ. Ἐπιβιώνουν ἐπίσης καὶ τύποι εἰδωλίων μὲ μινωικὸ παρελθόν, ὅπως ὁ κρητομυκηναϊκὸς τύπος τοῦ εἰδωλίου μὲ κυλινδρικό κορμό (*εἰκ.* 53), ὁ τύπος τοῦ καθιστοῦ εἰδωλίου (*εἰκ.* 54) ἀλλὰ καὶ εἰδωλίου μὲ σφαιρικό κορμὸ καὶ ὑψωμένα χέρια ποὺ ἀνακαλεῖ τὸν μορφότυπο τοῦ εἰδώλου τῆς θεᾶς στὴν ὑστερότερη χρονικὰ ἐκδοχὴ τῶν εἰδῶλων ἀπὸ τὸ Καρφί (*εἰκ.* 55).

Τύποι μυκηναϊκῶν εἰδωλίων

Οἱ καθιερωμένοι μυκηναϊκοὶ τύποι Ψ, Φ καὶ Τ ἔχουν περιορισμένη διάδοση στὴν Κρήτη, προφανῶς ἐξαιτίας τῆς δυσκολίας διείσδυσης τῶν μυκηναϊκῶν σχηματικῶν καὶ τυποποιημένων μορφῶν σὲ ἓνα χῶρο μὲ πλούσια φυσιοκρατική παράδοση.

Τύπος Ψ. Ἐνα ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (*εἰκ.* 57) ἀποτελεῖ πρώιμη «νατουραλιστική» (σύμφωνα μὲ τὴν ὁρολογία τῆς E. French γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια) ἐκδοχὴ τοῦ τύπου. Λίγο ὑστερότερο εἶναι τὸ ἐπίσης «νατουραλιστικὸ» εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Φαιστό (*εἰκ.* 56). Ἀρκετὰ ἀκόμα εἰδώλια ἀπὸ τὴν Φαιστό καὶ τὴν Κνωσὸ ποὺ ἀνήκουν στοὺς τύπους Late Psi B, C καὶ D ἔχουν ἀναφερθεῖ ἀπὸ τὴν E. French.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ μεικτοὶ τύποι μὲ μινωικά καὶ μυκηναϊκά χαρακτηριστικά, ὅπως τὸ εἰδῶλιο τῶν Βασιλικῶν Ἀνωγείων (*εἰκ.* 58) ποὺ μορφολογικὰ θυμίζει τὸν τύπο Ψ, ἀλλὰ τὸ πρόσωπο διαμορφώνεται σύμφωνα μὲ τὸν ρυθμὸ τῆς

ύπομινωϊκῆς περιόδου ἐνῶ καὶ τὰ χέρια του εἶναι ραβδόσχημα, ὅπως τῶν κρητικῶν εἰδωλίων καὶ ὄχι πτερυγιόσχημα ὅπως τῶν μυκηναϊκῶν. Ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά παρουσιάζει ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδώλια τοῦ κέρνου τῶν Κουρτιῶν καὶ τὰ δύο εἰδώλια τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Ροτασίου.



56 MH 1791 - Φαιστός.



58 MH 854 - Βασιλικά Ἀνώγεια.



57 MH 22374 - Ἀγία Τριάδα.

Τύπος Φ. Ἔχουν ἀναφερθεῖ ἀρκετὰ παραδείγματα εἰδωλίων τύπου Φ, κυρίως ἀπὸ τὰ Χανιά, ἀλλὰ καὶ τὴν Κνωσό, τὴν Φαιστό, τὴν Ἀγία Τριάδα καὶ τὸν Χόνδρο Βιάννου.

Τύπος Τ. Δὲν ἔχει ἀναφερθεῖ ἀμιγῆς μυκηναϊκὸς τύπος. Ἡ ἐπίδραση ὅμως τοῦ τεκτονικοῦ ἐκγεωμετρισμοῦ στὸν ρυθμὸ τῶν μετανακτορικῶν εἰδωλίων σχηματοποιεῖ τὴ γνωστὴ μινωικὴ χειρονομία «τῶν χειρῶν στὸ στήθος» (βλ. παρακάτω στίς «Χειρονομίες») ἔτσι ὥστε τὰ εἰδώλια αὐτῆς τῆς κατηγορίας νὰ θυμίζουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τὸν μυκηναϊκὸν τύπο Τ (παραδειγμα ἓνα εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Τύλισο, *εἰκ.* 59).



59 ΜΗ 7082 - Τύλισος.

Μινωικά ειδώλια καὶ μινωικὲς ἐπιρροὲς στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα

Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀναπαραγωγῆς σὲ μαζικὴ κλίμακα μινωικοῦ τύπου πλαστικῶν ἔργων ἐκτὸς Κρήτης ἀποτελοῦν τὰ εἰδῶλα τοῦ ἱεροῦ τῆς Κέας, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο. Ὅλα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν εἰδῶλων εἶναι κατ' ἐξοχὴν μινωικά. Πάντως ἡ σκληρότητα καὶ ἀκαμψία τῶν ἀρθρώσεων καὶ ἐνώσεων τῶν τμημάτων τοῦ κορμοῦ, καὶ ὁ πλεονασμὸς γραμμικῶν χαρακτήρων, στὰ πρόσωπα κυρίως, εἶναι στοιχεῖα ξένα πρὸς τὴ μινωικὴ δομικὴ ἀντίληψη.

Εὐκόλα μπορεῖ νὰ τὸ διαπιστώσει κανεὶς συγκρίνοντας τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο τῆς κεφαλῆς μεγάλου εἰδωλίου ἀπὸ τὸν Κόφινα (εἰκ. 60) μὲ τὸ μαλακὸ τρισδιάστατο πλάσιμο καὶ τὴν κάπως θολὴ διατύπωση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς φυσιογνωμίας, μὲ τὸ πρόσωπο σύγχρονου μὲ αὐτὸ εἰδῶλου τῆς Κέας (εἰκ. 61), ὅπου κυριαρχεῖ ἡ σαφήνεια καὶ καθαρότητα τῶν περιγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ κάποια σκληρότητα, γραμμικότητα καὶ ἐπιπεδικότητα, ποὺ ἀνακαλεῖ μυκηναϊκὰ πλαστικὰ ἔργα τῆς πρώιμης, μινωίζουσας φυσιοκρατίας στὸν χαλκὸ καὶ τὸ ἐλεφαντόδοντο ἀπὸ τὴν Λακωνία, τὶς Μυκῆνες καὶ τὴν Πρὸς-συμνα.

Ἐπίδραση μορφικῶν χαρακτήρων τῆς μινωικῆς νατουραλιστικῆς πηλοπλαστικῆς, δηλαδὴ τῆς κωνικῆς φούστας καὶ τῆς χειρονομίας, διαπιστώνουμε σὲ ἓνα ΥΕ I-II εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο 2 τῆς Περιστεριᾶς καὶ σὲ ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Με-

νελάιο της Σπάρτης, αλλά και σὲ μινωικούς τύπους ἐνδύματος καὶ χειρονομίας κορμῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ὀλυμπίας. Τὰ λεγόμενα αἰγαιομυκηναϊκὰ νατουραλιστικὰ εἰδώλια (σύμφωνα μὲ τὴν ὁρολογία τῆς E. French), παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ μινωικὰ χειρονομίες (βλ. παρακάτω) καὶ διαθέτουν κωνικὴ φούστα ὅπως τὰ μινωικὰ γυναικεῖα εἰδώλια.



60 ΜΗ 14166 - Κόρινθος.



61 Μ. Κέα 3613 - Κέα.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ΥΜ Ι-ΙΙΑ1 γυναικεῖο εἰδῶλιο τοῦ Μουσείου τοῦ Μονάχου (βλ. *εἰκ.* 22α-γ καὶ *εἰκ.* 62), ἐπειδὴ ἂν πράγματι προέρχεται ἀπὸ τὴν Σπάρτη, ὅπως προαναφέραμε, ἀποτελεῖ ἄμεση ἀπόδειξη γιὰ τὸ πῶς μεταφέρθηκαν στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα καὶ υἱοθετήθηκαν στὴ συνέχεια, κατάλληλα βέβαια προσαρμοζόμενοι στὴν ἑλλαδικὴ δομικὴ ἀντίληψη, ἀφ' ἐνὸς μινωίζοντες νατουραλιστικοὶ τύποι καὶ ἀφ' ἑτέρου τύποι χειρονομιῶν, ὅπως τοῦ εἰκονιζόμενου εἰδωλίου, ποὺ ἀποτελεῖ ἀρχέτυπο τοῦ Φ.

Μετὰ τὴν ΥΕ ΙΙ ἡ ἐπίδραση μινωικῆς προέλευσης τύπων εἶναι περιορισμένη καὶ δυσδιάγνωστη. Τύποι χειρονομίας καὶ τεχνικὲς ὁμοιότητες στὴ διαμόρφωση τοῦ κορμοῦ μὲ ἐμβολόσχημη ἀπόληξη πρὸς τὰ κάτω, ἐντοπίζονται σὲ δύο κορμούς εἰδωλίων ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία. Ἀνάλογες ὁμοιότητες ἐπισημάνθηκαν καὶ σὲ εἰδῶλια τοῦ ἱεροῦ τῆς Φυλακωπῆς.

Πρὸς τὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων πλαστικὰ ἔργα ὅπως εἶναι ἡ γνωστὴ κεφαλὴ τῆς Ἀσίνης, ἂν καὶ ἐμφανίζουν ἔντονες ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχά τους στὴν Κρήτη, δὲν ἀποτελοῦν πλέον τεκμήρια κρητικῆς ἐπιρροῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀφοῦ ἡ μυκηναϊκὴ δομικὴ ἀντίληψη ἔχει ἐπικρατήσει παντοῦ καὶ τὰ κρητικὰ καὶ ἑλλαδικὰ πλαστικὰ ἔργα εἶναι πλέον περισσότερο ὅμοια ἀπὸ ποτέ. Στὴν εὐχερὴ διάδοση τύπων καὶ μορφῶν σὲ ὁλόκληρον τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον ὀφείλεται καὶ ἡ δημιουργία τύπου εἰδωλίου θεᾶς μὲ ὑψωμένα χέρια στὴν Κύπρο. Κρητικὲς συμβολὲς στὴ διαμόρφωση τοῦ κυπριακοῦ τύπου εἶναι ἡ διάκριση τοῦ πήχυ ἀπὸ τὸν βραχίονα καὶ τοῦ

ἀντίχειρα τῶν χειρῶν, ποὺ δὲν παρατηρεῖται σὲ μυκηναϊκὰ εἰδώλια τύπου Ψ, ἀλλὰ μόνο σὲ κρητικὰ μὲ ὑψωμένα χέρια, τὸ τοξωτὸ διάδημα τῆς κεφαλῆς, ἡ προσθήκη γραμμιδίων γύρω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ βαφῆς στὶς παρειές καὶ τὸ πηγούνι καὶ τέλος ὁ τύπος τοῦ ἐνδύματος.



62 Κρατικὸ Μουσεῖο Μονάχου - Σπάρτη (:).

II. Μορφολογικά χαρακτηριστικά

Τὸ ἔνδυμα

1. Τὸ γυναικεῖο ἔνδυμα

Τὰ τρία βασικά τμήματα τοῦ γυναικείου ἐνδύματος ἢ φούστα, τὸ περικόρμιο καὶ ἡ ζώνη, δηλώνονται γραπτὰ καὶ πλαστικὰ σὲ ἀρκετὰ εἰδῶλια. Ἀκόμα ἀποδίδεται γραπτὰ ἓνα ἐλαφρὸ ἐπινώτιο, ἓνα εἶδος ἐσάρπας δηλαδή, ποὺ φέρεται στοὺς ὤμους καὶ τὴ ράχη.

α. Τὸ περικόρμιο. Δηλώνεται κατὰ κανόνα συνοπτικὰ μὲ κυματοειδεῖς ταινίες, ἐνῶ γραμμικὰ δηλώνονται οἱ παρυφές ἀνάμεσα στὰ στήθη καὶ τὰ μανίκια. Σπάνια ἀποδίδονται θέματα μὲ ὑφαντικὴ προέλευση, ὅπως τὸ φολιδωτὸ τοῦ περικορμίου τοῦ εἰδωλίου τοῦ Μονάχου καὶ τὸ δικτυωτὸ πλέγμα τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Κνωσό (*εἰκ.* 62, *ἔγχρ. πίν.* 4).

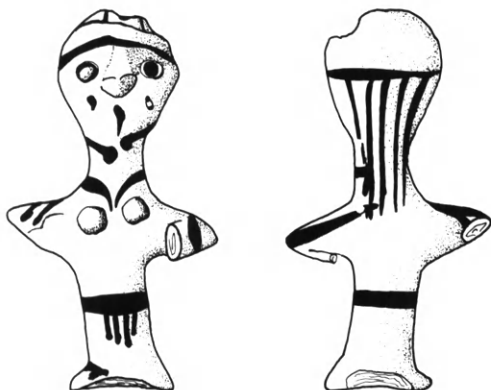
Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἔνδυμα τῆς «κουροτρόφου», ποὺ φέρει γραπτὰ ἄνθη ἱριδας καὶ κρόκου στὸ περικόρμιο (εἰκ. 63). Ἀπὸ εἰκονογραφικὲς καὶ γραπτὲς μαρτυρίες γνωρίζουμε τὴν ἰδιαίτερη, θρησκευτικὴ σημασία τῶν ἀνθοστόλιστων ἱματίων, ἀναμφίβολα στοιχεῖο προβολῆς ἀξιώματος αὐτῆς τῆς μορφῆς (βλ. καὶ στὸ κεφ. V).



63 MH 8345 - Μαυρόσπηλιο Κνωσοῦ.

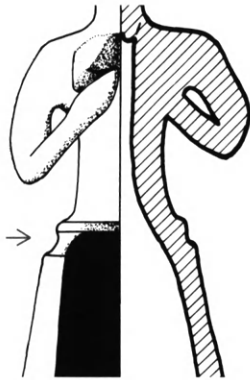
Ἐνα ἡμιδιάφανο ἔνδυμα δηλώνει ἴσως ἡ στίξη στὸ τριγωνικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς παρυφῆς τοῦ περικορμίου στὸ στέρνο, ἀλλὰ καὶ στὴ ράχη εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Φαιστό (βλ. σ. 53, εἰκ. 56).

β. Ἡ ζώνη. Συνήθως δηλώνεται μὲ γραπτὴ ταινία, σπάνια μὲ θυσανωτὴ κόσμηση (εἰκ. 64). Αὐλακωτὴ ζώνη φέρει εἰδώ-



64 MH 7082 - Τύλισος.

λιο από την Φαιστό (εἰκ. 65) καὶ ἓνα εἶδωλο ἀπὸ τὸ Γάζι (εἰκ. 66), ἴσως μεταλλικῆς κατασκευῆς.



65 ΜΗ 1773 - Φαιστός.



66 ΜΗ 9305 - Γάζι.

γ. Ἡ φούστα. Συνήθως κωνικὴ ἢ κυλινδρική, χωρὶς στολίδες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εἶδωλο τοῦ Μονάχου καὶ Κνωσοῦ (βλ. σ. 17, εἰκ. 22α-β, ἔγχρ. πίν. 4). Ποδήρη χιτῶνα ἴσως φέρουν δύο εἰδῶλια τοῦ Μουσείου Χανίων (εἰκ. 67-68).

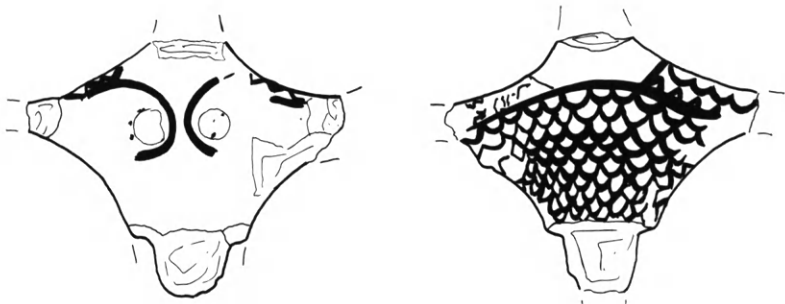


67 Μουσ. Χανίων 1312 - Χανιά.

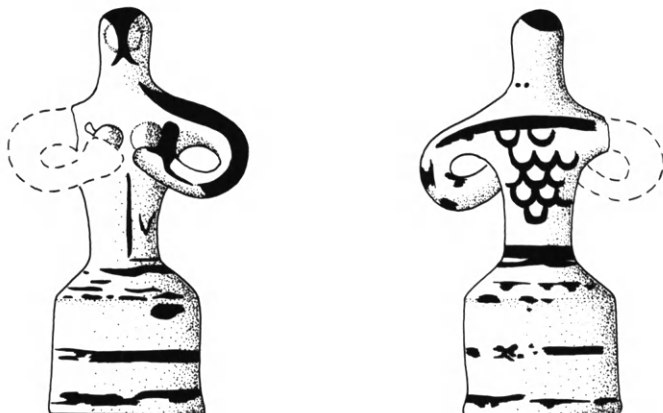


68 Μουσ. Χανίων 1311 - Χανιά.

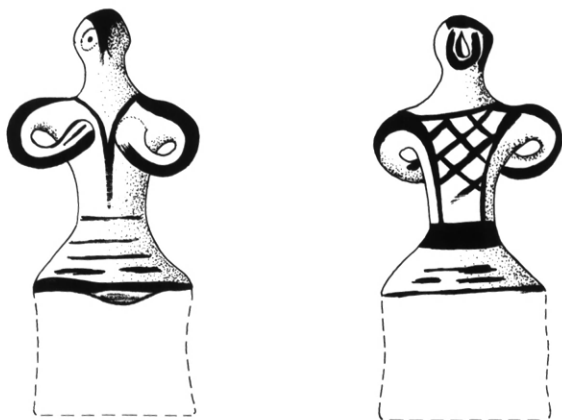
δ. *Τὸ ἐπινώπιο*. Ἀποδίδεται γραπτὰ μὲ ταινιωτὴ παρυφὴ καὶ ἱμάντες συγκράτησης μπροστὰ, μὲ φολιδωτὸ ἢ δικτυωτὸ κόσμημα (εἰκ. 69-71). Ἀσυνήθιστος τύπος ἐπιβλήματος εἶναι ἡ χλαινίσκη εἰδωλίου τῆς Γόρτυνας, ποὺ καλύπτει τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ μπροστὰ καὶ πίσω, μὲ ὁλόβαφους κύκλους στὴν ἐπιφάνειά του, ποὺ ἴσως ἀποδίδουν κεντημένα ἢ ἐνεπίρραφα κοσμήματα (εἰκ. 72).



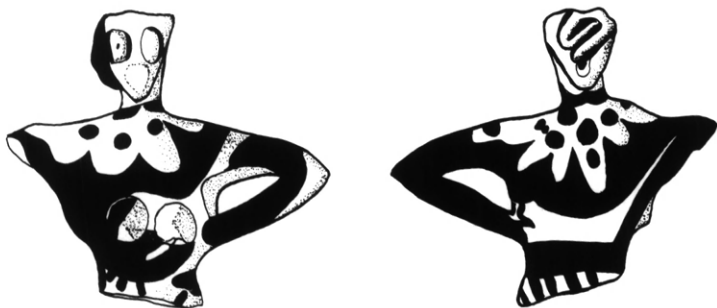
69 MH 1792 - Φαιστός.



70 3/495 Συλλ. Γιαμαλάκη (MH) - Ἀμάρι.



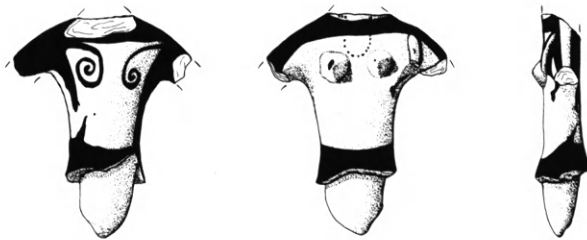
71 3/496 Συλλ. Γιαμαλάκη (ΜΗ) - Ἀμάρι.



72 ΜΗ 15146 - Γόρτυς.

ε. *Οι ταινίες.* Ἀποτελοῦν συμπλήρωμα ἱερατικῶν ἢ ἐπίσημων ἱματίων. Γραπτές ταινίες, καμπυλούμενες ἢ κυματοειδεῖς ἀποδίδουν πιθανότατα ὑφασμάτινες ταινίες.

Εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο φέρει συμμετρικὲς ταινίες στὴ ράχη (εἰκ. 73). Οἱ κυματοειδεῖς ταινίες στὴ ράχη τοῦ εἰδωλίου τῆς Μυροίνης, ποὺ καταλήγουν σὲ μνηοειδῆ ἀντικείμενα,



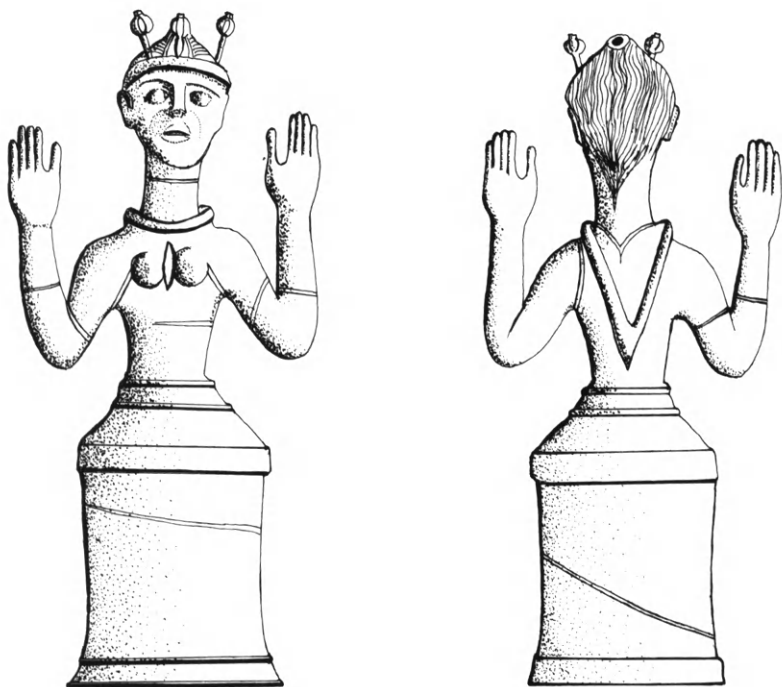
73 Ἀκατ. (ΜΗ) - Παλαίκαστρο.



74 Μουσ. Ἀγ. Νικολάου 1860 - Μυροίνη.

ἴσως βαρίδια (εἰκ. 74), θυμίζουν ἀνάλογες κυματοειδεῖς ταινίες τοῦ περικορμίου τῆς «Παριζιάνας», στὴ γνωστὴ κνωσιακὴ τοιχογραφία τῆς μετάδοσης τῶν σπονδῶν, ποὺ καταλήγουν σὲ σειρὲς κωνικῶν ἀντικειμένων, μάλλον ψήφους.

Λευκὲς ταινίες ἐλίσσόμενες γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα, τὰ χέρια καὶ τὸ κεφάλι εἰδώλων ἀπὸ τὸ Γάζι (εἰκ. 75-76) καὶ τὸ Καρφί, μάλλον ἀποδίδουν πραγματικὲς ὑφασμάτινες ταινίες ποὺ κοσμοῦσαν τὰ εἴδωλα στὴ διάρκεια τελετουργιῶν (κεφ. V). Χιαστὶ ταινίες στὸ στέρνο τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὸ Καλοῦ (εἰκ. 18 – δὲν

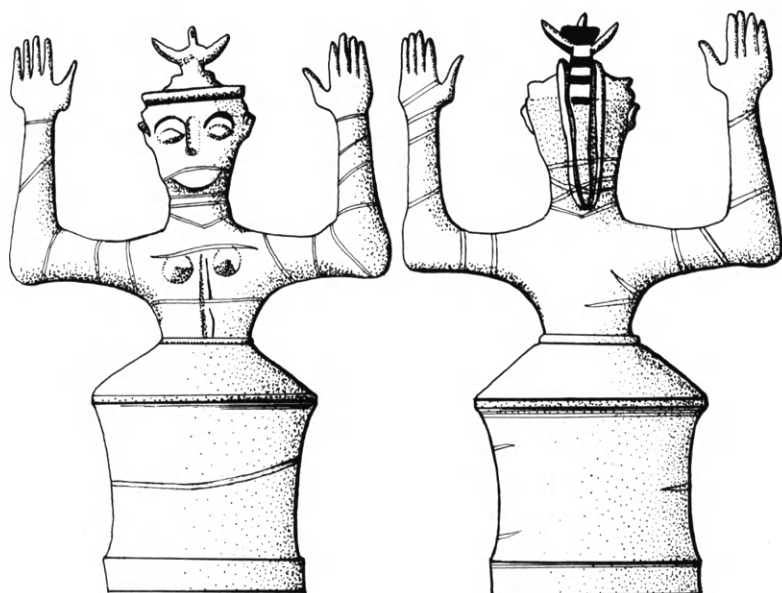


75 ΜΗ 9305 - Γάζι.

διακρίνονται), ίσως αποτελούν λειτουργικό στοιχείο του ενδύματος –τιράντες– ή έχουν την αξία διασήμου αξιώματος.

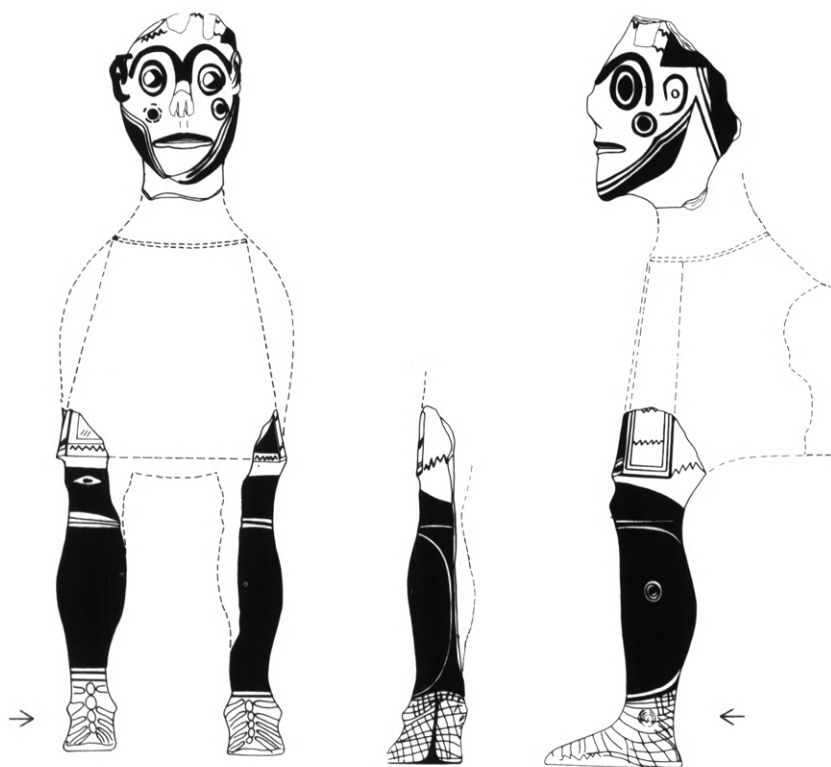
2. Τὸ ἀνδρικό ἔνδυμα

Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν αἰδοιοθύλακα καὶ τὸ ζῶμα ἢ μόνο τὸν αἰδοιοθύλακα. Στὰ ὑστερότερα χρονολογικά εἰδῶλια παραλείπονται. Γυμνότητα μὲ δήλωση τοῦ γεννητικοῦ ὄργάνου καταγράφεται στὴν ΥΜ ΙΙΑ2-Β (εἰδῶλιο Πόρου - σ. 43, εἰκ. 46) καὶ ΥΜ ΙΙΙΓ (Ἀγίας Τριάδας - σ. 43, εἰκ. 45).



76 ΜΗ 9307 - Γάζι.

Υποδήματα, τύπου μπότας δηλώνονται σπάνια. Πλεκτά πέδιλα ἀσφαλῶς ἀπὸ δερμάτινους ἱμάντες καὶ δακτυλίους, μάλλον μεταλλικούς, καθὼς καὶ κνημίδες, μάλλον χάλκινες με ἐγγάρακτη διακόσμηση, φέρουν πόδια ἀνθρωπόμορφων ὄντων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγίας Τριάδος (εἰκ. 77).



77 ΜΗ 1812, 3103α, ΗΤΡ 437 - Ἀγία Τριάδα.

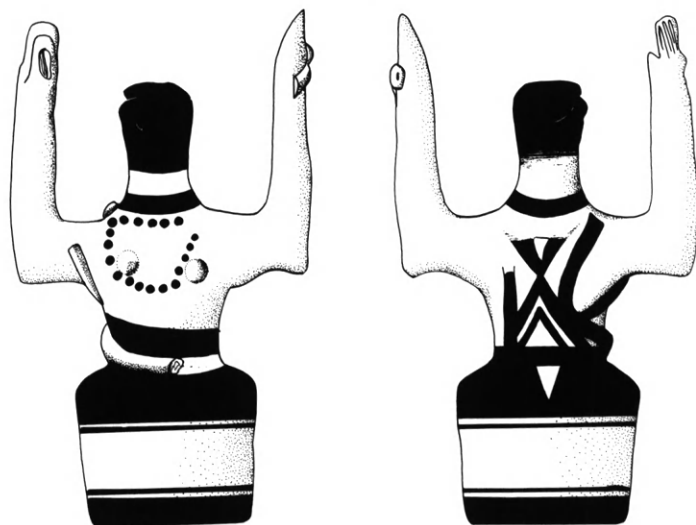
Τὰ κοσμήματα

1. Περιδέραια

Συνήθως αποδίδεται ένα περιδέραιο με ταινίες ή στιγμές, σπανιότερα δύο ή τρία (εἰκ. 78-79). Τέσσερα περιδέραια από



78 ΜΗ 2841 - Γουρνιά.



79 ΜΗ 1934 - Γουρνιά.

στιγμοειδείς, σταγονόσχημες καὶ παπυροειδείς ψήφους φέρει τὸ μεγαλύτερο εἰδώλιο τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 81), γεγονός που μαρτυρεῖ τὴν ἰδιαίτερη σημασία του σὲ σχέση με τὰ ὑπόλοιπα τοῦ ἱεροῦ. Σὲ ὀρισμένα εἰδώλια τονίζεται τὸ μέγεθος τῶν ψήφων, ὅπως στὸ εἰδώλιο τῆς Γόρτυνας (εἰκ. 80) ποὺ φέρει περιδέραιο ἀπὸ μεγάλες πλαστικές δισκοειδείς ψήφους, σὲ ἓνα εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Φαιστό μὲ μεγάλη γραπτὴ παπυρόσχημη καθὼς καὶ στὸ εἰδώλιο τοῦ Μονάχου (βλ. εἰκ. 22), ποὺ φέρει μεγάλη τριγωνικὴ, ὅμοια μὲ αὐτὲς τοῦ εἰδωλίου τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 81). Ἡ ἔξαρση τοῦ



80 ΜΗ 15133, 15140, Γόρτυς.

μεγέθους τῆς ψήφου, ὅπως καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν περιδεραίων ἀποτελοῦν δηλωτικὰ σημασίας καὶ ἐντάσσονται ἐπομένως στὰ πλαίσια τῆς σημειολογικῆς προβολῆς τῶν σημαντικῶν στοιχείων, ποὺ διέπει τὴν εἰκονογραφία καὶ μορφολογία τῶν εἰδωλίων.

2. Ψέλια-περιβραχιόνια

Σπάνια ἀποδίδονται σὲ πῆλινα εἰδώλια. Στιγμοειδῆ ψέλια καὶ ἀπὸ μία ἀμυγδαλόσχημη σφραγίδα σὲ κάθε χέρι, φέρει τὸ εἶδωλο τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 81). Δακτυλιόσχημα ψέλια φέρουν τὰ μεγάλα εἶδωλα ἀπὸ τὸ Καρφί (βλ. εἰκ. 47).



81 ΜΗ 3861 - Κνωσός, Ἱερὸ Διπλῶν Πελέκεων.

Οί κομμώσεις

Οί *γυναικεῖες κομμώσεις* αποτελοῦνται συνήθως ἀπὸ ἐλεύθερα κατερχόμενους πρὸς τὰ πίσω βοστρύχους. Στὰ πῆλινα εἰδῶλια τῆς νεοανακτορικῆς, ἀντίθετα ἀπὸ τὰ χάλκινα, οἱ βόστρυχοι εἶναι συνήθως συμπαγεῖς καὶ ἄκαμπτοι (εἰκ. 82) καὶ σπανιότερα πυκνοὶ ἐλίσσόμενοι (εἰκ. 83-84). Σὲ δύο περιπτώσεις ἀποδίδεται τοξωτὰ ἀνασηκωμένη πλεξούδα (εἰκ. 84-85).



82 ΜΗ 15145 - Γόρως.

83 ΜΗ 3036 - Ἀγία Τριάδα.



84 MH 1794 - Άγία Τριάδα.



85 MH 27241 - Κνωσός.

Κωνικές κομμώσεις ή κωνικές τιάρες από επάλληλους πλαστικούς δακτυλίους σε συνδυασμό με πλαστικούς βοστρύχους ή μόνο βοστρύχους σε συμμετρική διάταξη φέρουν τα μετανακτορικά είδωλα της θεάς (είκ. 86α, 86β). Στα μικρά είδωλα της ίδιας περιόδου ή κόμμωση είναι αμελέστερη από έγχάρακτους ή πλαστικούς βοστρύχους.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της κόμμωσης αυτής είναι τό, μετάλλινο πηθανότατα, διάδημα σχήματος ήμικυκλικού (κυλινδρικού ή ταινιωτού) κυκλικού - δακτυλιόσχημου ή όδοντωτού (είκ. 86α, 87).



ΜΗ 9305 - Γάζι



ΜΗ 15117 - Γόρτυς



ΜΗ 9307 - Γάζι



86α Κωνικές κομμώσεις ή τιάρες.



ΜΗ 9308 - Γάζι



ΜΗ 11045 - Καρφί

86β *Μακροὶ βόστρυχοι.*



ΜΗ 15111 - Γόρτυς



ΜΗ 11044 - Καρφί



87 *Διάδημα ὀδοντωτὸ καὶ ταινιωτό.*

Σε άλλη κατηγορία ανήκουν οί κομμώσεις στις οποίες τὰ μαλλιά ἀνασύρονται στὸ πάνω ἢ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς, ὅπου συγκρατοῦνται ἀπὸ ταινίες σὲ κωνικούς ἢ κυλινδρικούς (εἰδῶλια τοῦ Πισκοκεφάλου καὶ Φαιστοῦ, *ἔγχρ. πίν. 1, 2, προμετωπίδα*) ἢ ἡμισφαιρικούς - μηνοειδεῖς κρωβύλους (εἰδῶλια Μυρσίνης, Καλοῦ - *εἰκ. 88*), ἐνίοτε μὲ τὴ βοήθεια κεφαλομάντηλων καὶ περονῶν (εἰδῶλια Γόρτυνας - *εἰκ. 89*). Ἡ χρονολόγησή τους κυμαίνεται ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως τὴν ΥΜ ΙΙΙΑ. Παραλλαγὲς αὐτῶν τῶν τύπων ἀποτελοῦν κομμώσεις μὲ κωνικὴ - σπειροειδῆ διαμόρφωση τῶν βοστρύχων κάθετα στὸν θόλο (*εἰκ. 90*), ἢ σὲ τύπο λοφίου (*εἰκ. 91*).



Μουσ. Ἀγ. Νικολάου 1860 - Μυρσίνη



ΜΗ 21809 - Καλοῦ

88 Κομμώσεις τύπου κρωβύλου.



ΜΗ 15133 - Γόρτυς



ΜΗ 15140 - Γόρτυς



ΜΗ 15147 - Γόρτυς

89 *Κομμώσεις με κεφαλομάντηλα και περόνες.*



ΜΗ 1786 - Ἀγία Τριάδα

90 *Κόμμωση καννικοῦ τύπου με σπειροειδείς βοστρύχους.*

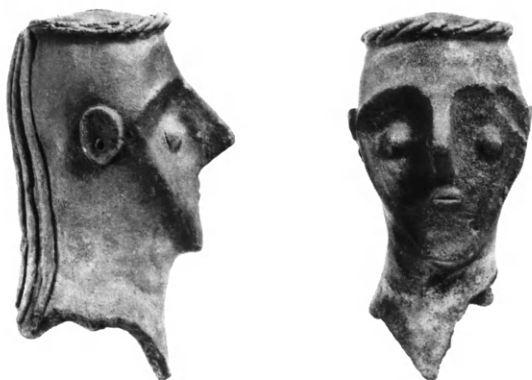


Μ. Χανίων 1311 - Χανιά

91 *Κόμμωση τύπου λοφίου.*

Κόμμωση τύπου στεφάνης, από βόστρυχο, που περιβάλλει τὸν θόλο τοῦ κρανίου καταλήγοντας πρὸς τὰ πίσω σὲ ἐλεύθερους βοστρύχους, ἀπαντᾷ σὲ μία κεφαλὴ εἰδώλου ἀπὸ τὸ Καλὸ Χωριό (εἰκ. 92).

Οἱ ἀνδρικές κομμώσεις εἶναι συνήθως βοστρυχοειδεῖς, ὅπως οἱ γυναικεῖες, ἀλλὰ ἀπὸ ἄκαμπτους βοστρύχους. Στὰ ὄψιμα μετανακτορικά χρόνια οἱ κομμώσεις ἀπλοποιοῦνται ἢ καὶ ἀπαλείφονται ἐντελῶς (εἰκ. 93α-β).



92 ΜΗ 803 - Καλὸ Χωριό.



ΜΗ 18647



ΜΗ 19075

93α-β Εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα.

Γένειο και μύστακα φέρουν όρισμένες μορφές τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος (εἰκ. 94).



MH 3084



MH 1812, 3103a, HTR 437



94 *Μορφές με γένειο και μύστακα από την Ἀγία Τριάδα.*

Οἱ χειρονομίες

Οἱ δύο συνήθεις στὰ χάλκινα εἰδώλια χειρονομίες τῆς ὕψωσης τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ πρὸς τὸ μέτωπο καὶ τῆς ὕψωσης καὶ τῶν δύο χεριῶν μπροστὰ ἀπὸ τὸ στῆθος δὲν εἶναι δημοφιλεῖς στὰ πῆλινα εἰδώλια (ἔγχρ. πίν. 1). Καὶ οἱ δύο ἐγκαταλείπονται μετὰ τὴ νεοανακτορικὴ περίοδο.

Τὰ εἰδώλια μὲ χειρονομία τῶν χεριῶν πρὸς τὴν κοιλιά (εἰκ. 95), ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ΥΜ Ι - ΙΙΒ ἀποτελοῦν πρότυπο γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ τύπου Φ. Ἡ συνηθέστερη χειρονομία τῶν μινωικῶν πῆλινων εἰδωλίων σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς εἶναι αὐτὴ τῶν χεριῶν πάνω στὸ στῆθος (εἰκ. 96). Σὲ μία παραλλαγή τῆς τὰ χέρια διαγράφουν καμπύλη (εἰκ. 97). Ὅρισμένα μυκηναϊκὰ «νατουραλιστικά» καὶ «μεταβατικά» παρουσιάζουν παρόμοιους τύπους χειρονομιῶν. Στὸ τέλος τῶν μετανακτορικῶν χρόνων, λόγω σχηματοποίησης, εἰδώλια αὐτοῦ τοῦ τύπου προσεγγίζουν μορφολογικὰ τὰ μυκηναϊκὰ τύπου Τ (εἰκ. 98).



95 ΜΗ 1779 - Φαιστός.



96 MH 8345 - Μαυρόσπηλιο Κνωσού.



97 3/496,3/495 Συλλ. Γιαμαλάκη (MH) - Αμάρι. 98 MH 7082 - Τύλιος.

Ἡ χειρονομία τύπου Ψ, με ὑψωμένα τοξοειδῶς πρὸς τὰ πλάγια χέρια τεκμηριώνεται στὴ νεοανακτορική περίοδο (εἰκ. 99α) μέχρι καὶ τὴν ΥΜ ΙΙΑ (εἰκ. 99β). Μὲ τὴ μορφὴ τῶν ὑψωμένων σὲ ὀρθή γωνία χεριῶν συναντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ΥΜ ΙΙΑ2 εἶδωλο τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων (εἰκ. 100), ἐνῶ στὴ συνέχεια τυποποιεῖται ὡς ἡ «κλασικὴ» χειρονομία τῶν εἰδῶλων με ὑψωμένα χέρια.



99α ΜΗ 1807 - Ἁγ. Τριάδα.



99β ΜΗ 22374 - Ἁγία Τριάδα.



100 ΜΗ 3861 - Κνωσός.

Ἡ χειρονομία μετὸ ἓνα χέρι στὴν κοιλιά καὶ τὸ ἄλλο στὸν ὦμο ὑπάρχει ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορική περίοδο καὶ συνεχίζεται στὴ νεοανακτορική (εἰκ. 101), τὴ μετανακτορική (εἰκ. 102) καὶ τὴν ὑπομινωική. Ἀποτελεῖ τὸ πρότυπο γιὰ τὴν χειρονομία τῶν Πρωτο-Φ μυκηναϊκῶν εἰδωλίων.

Χέρια φερόμενα ἀπὸ τὰ πλάγια πρὸς τὴ μέση (εἰκ. 103) μάλλον προσγράφουν τὴν ιδιότητα τῆς χορεύτριας. Τὰ μινωικοῦ τύπου εἰδωλα τῆς Κέας, λόγω τῆς συγκεκριμένης θέσης τῶν χειρῶν στὴ μέση, ἐρμηνεύτηκαν ὡς χορεύτριες σὲ διαρκὴ ἀναπαράσταση χοροῦ μέσα στὸ ἱερό.



101 ΜΗ 15132 - Γόρτυς.



102 ΜΗ 21809 - Καλοῦ.

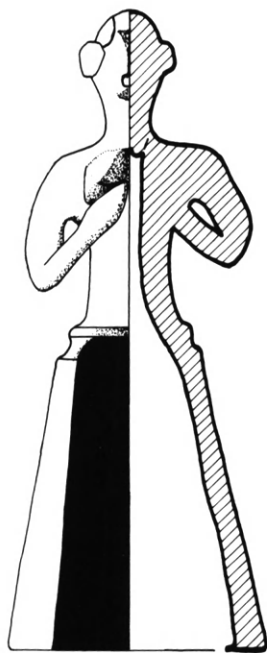


103 Μουσ. Μονάχου- Σπάρτη(;).

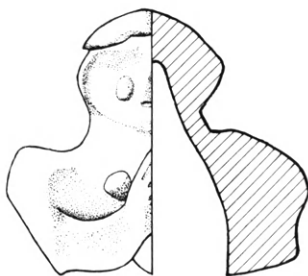
III. Ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων

Τὰ παλαιοανακτορικὰ ἀνδρικὰ εἰδώλια εἶναι συμπαγῆ καὶ χειροποίητα ἐνῶ ὁ κορμός τους κατασκευάζεται συνήθως ἀπὸ δύο κομμάτια πηλοῦ. Στὰ μεγαλύτερα ἢ κεφαλὴ καὶ τὰ ἄκρα κατασκευάζονται χωριστά. Τὰ γυναικεῖα εἰδώλια κατασκευάζονται συνήθως ἀπὸ τρία κομμάτια πηλοῦ, ἀνὰ ἓνα γιὰ τὴ φούστα, τὸν κορμὸ καὶ τὴν κεφαλὴ. Ὁ ἀνώτερος κορμὸς καταλήγει σὲ ἔμβολο πρὸς τὰ κάτω, τὸ ὁποῖο εἰσχωρεῖ σὲ ὀπὴ στὴν κορυφὴ τῆς κωνικῆς φούστας (εἰκ. 105). Στήθη, κομμώσεις, μάτια καὶ χέρια κατασκευάζονται χωριστὰ καὶ συγκολλῶνται στὸν κορμὸ καὶ τὴν κεφαλὴ.

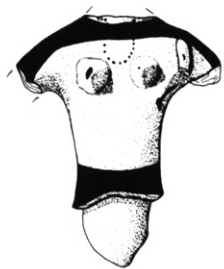
Ἡ χρῆσι τοῦ γρήγορου τροχοῦ στὴν ὥριμη παλαιοανακτορικὴ διευκόλυνε τὴν κατασκευὴ κοίλων ἐσωτερικὰ εἰδωλίων. Τὸ βάθος τῆς κοιλότητος ποικίλλει, ἐνίοτε φθάνει ἕως τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, ἀκόμη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κεφαλῆς (εἰκ. 104α-β).



104α ΜΗ 1773 - Φαιστός.



104β ΜΗ 15132 - Γόρτυς.



105 Άκατ. (ΜΗ) - Παλαίकाстро.

Σε αὐτὴν τὴν κατηγορία ἀνήκουν πολλὰ εἰδῶλια ἀπὸ θέσεις τῆς Μεσαρᾶς (Φαιστό, Γόρτυνα καὶ Ἀγία Τριάδα) ἀπὸ καθαρὸ πηλὸ ψημμένο καλὰ μὲ ἐπιφάνεια ποὺ καλύπτεται ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ ἀπολεπζόμενα μοτίβα ἀπὸ καστανὸ ἢ πορτοκαλόχρωμο, ποὺ προέρχονται συνήθως ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία (εἰκ. 106). Μάλλον ἀποτελοῦν προϊόντα ἐνὸς ἐργαστηρίου κατασκευῆς εἰδωλίων, ποὺ δραστηριοποιεῖται στὸν χώρο τῆς Μεσαρᾶς στὴ διάρκεια κυρίως τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

Σε ὁρισμένα μεγάλα κυρίως εἰδῶλια ἀπὸ τὸν Κόφινα εἶναι φανερὴ ἡ ἐμπροσθὴ τῆς τεχνικῆς τοῦ προπλάσματος ποὺ ἐφαρμόζεται στὰ χάλκινα εἰδῶλια. Τὰ εἰδῶλια αὐτὰ πλάθονται μὲ συνεχεῖς προσθήκες πηλοῦ πάνω σὲ ἓνα πυρήνα ἀπὸ ἀκάθαρτο πηλὸ, ὅπως δηλαδὴ τὸ πρόπλασμα ἀπὸ κερί. Αὐτὸ μαρτυρεῖ ὅτι τέτοια εἰδῶλια κατασκευάζονταν περιπτωσιακὰ ἀπὸ χαλκοπλάστες καὶ αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖ τὴν ἔντονα φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση ὁρισμένων εἰδωλίων τοῦ Κόφινα.



MH 3036



MH 3035



MH 3038

106 Εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα μὲ μοτίβα ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία.

Στὴν ΥΜ II-IIIΑ κατασκευάζονται ἐπίσης κοῖλα ἀλλὰ καὶ μὲ συμπαγὴ ἀνώτερο κορμὸ γυναικεῖα εἰδῶλια (εἰκ. 107). Τὰ ἀνδρικὰ εἶναι πάντοτε συμπαγῆ. Πολλὰ εἰδῶλια καὶ θραύσματα εἰδωλίων ἀπὸ τὴν Κνωσὸ κατασκευάζονται, ὅπως καὶ τὰ σύγχρονά τους ἀγγεῖα ἀπὸ κιτρινωπὸ ἢ καστανό, καθαρὸ



MH 3862



MH 8345

πηλό ἄριστης ὀπτησης, καὶ φέρουν μοτίβα ὑφαντικῆς προέλευσης. Ἀποτελοῦν προϊόντα τῶν κνωσιακῶν κεραμικῶν ἐργαστηρίων καὶ μαρτυροῦν τὴν αὐξημένη χρήση τῶν εἰδωλίων στὴν περίοδο αὐτή, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ νεοανακτορική.

Τροχήλατα εἰδῶλα κατασκευάζονται ἀπὸ τὴν ΥΜ IIIA, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ΥΜ IIIB διαθέτουμε ὁλόκληρα σύνολα ἀπὸ κοινοτικά ἱερά (Γόρτυνα, Γάζι κλπ.). Συναρμολογοῦνται ἀπὸ τροχήλατα τμήματα (κορμός, κεφαλὴ) συγκολλημένα ἐσωτερικά, ἐνῶ τὰ χέρια εἶναι ἀπὸ χειροποίητους κυλίνδρους ποὺ συγκολλῶνται μὲ πηλὸ ἢ σὲ σπάνιες περιπτώσεις μὲ πήλινα βύσματα. Στήθη, χαρακτηριστικά προσώπου, κομμώσεις κλπ. πλάθονται χωριστά. Ἰχνη ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ ἢ ἐνισχύσεις ἀπὸ ὀργανικὲς ὕλες δὲν σώζονται. Ἡ αὐξησι τοῦ ὕψους τοὺς προοδευτικά ἀπὸ τὰ παλαιότερα πρὸς τὰ νεώτερα παραδείγματα, μαρτυρεῖ τὴν αὐξανόμενη ἐξοικείωσι τῶν τεχνιτῶν μὲ τὶς μηχανικὲς ιδιότητες τοῦ ὕλικου ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ κατασκευάζουν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερα εἰδῶλα. Ὁ σχεδὸν τυποποιημένος τρόπος κατασκευῆς τοὺς μαρτυρεῖ τὴν ἐργαστηριακὴ συνάφεια ἀλλὰ καὶ τὸν «κλειστὸ» - συντεχνιακὸ χαρακτήρα τῶν ἐργαστηρίων. Εἶναι γνωστὸ ἓνα παρόμοιο μοντέλο παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς περιοδεύοντες ὁμίλους τῶν Θραψανιωτῶν πιθαράδων, ποὺ ἀνελάμβαναν παραγγελίες συχνὰ σὲ μακρινὲς ἀποστάσεις σὲ ὅλο τὸ νησί, ὥς καὶ πρὶν λίγα χρόνια. Ἴσως αὐτὸ ἴσχυε καὶ γιὰ τὰ ἐργαστήρια τῶν εἰδῶλων, ὅπως καὶ τῶν πήλινων σαρκοφάγων καὶ πίθων, ἀφοῦ οἱ κατασκευαστές τοὺς, ποὺ ἐφάρμοζαν παρόμοιες τεχνικὲς, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἰδιαίτερα εἰδικευμένοι τεχνίτες, μετακινούμενοι περιοδικὰ ὅπως οἱ συντεχνίες τῶν Θραψανιωτῶν πιθαράδων.

IV. Θέματα ρυθμοῦ

Τὰ μαζικὰ παραγόμενα πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου δὲν ἔχουν καμιά μορφολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ σχηματικὰ ὀξύληκτα ἢ βοτσαλόσχημα προανακτορικά εἰδῶλια. Τὰ μέλη ἀποδίδονται ἀναλυτικὰ καὶ οἱ σωματικὲς ἀναλογίες πλησιάζουν τὶς φυσικὲς. Ἡ κυριαρχία τῶν σχημάτων εἶναι ὅμως ἀκόμη φανερὴ, ὅπως καὶ ἡ ἔλλειψη ὀργανικῆς συνοχῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιπεδικότητα ποὺ κάνει τὶς ὀψεις νὰ ξεχωρίζουν (*εἰκ. 108α*). Ἡ ἔντονη σχηματικότητα, κληρονομημένη ἴσως ἀπὸ τὴν κυκλαδική - κυκλαδίζουσα παράδοση τῆς προανακτορικῆς περιόδου, ὑποχωρεῖ σταδιακὰ πρὸς τὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου.

Στὰ εἰδῶλια τοῦ Πισκοκεφάλου (*εἰκ. 108β*) τὸ ὀργανικὸ στοιχεῖο κυριαρχεῖ, ἐνῶ τὰ σχήματα ἔχουν ἀφομοιωθεῖ πλήρως. Στοιχεῖα ρεαλισμοῦ ἐμφανίζονται στὴν ἀπόδοση τῶν ποδιῶν τῶν ἀνδρικῶν εἰδωλίων, ἐνῶ μὲ λεπτομέρεια ἀποδίδονται καὶ οἱ ἐντυπωσιακὲς κομμώσεις τῶν γυναικείων (*ἔγχρ. πίν. 2, προμετωπίδα*). Ἀντίθετα ὁ ἀνώτερος κορμὸς καὶ τὰ πρόσωπα ἀποδίδονται χωρὶς μεγάλη λεπτομέρεια καὶ μὲ μειωμένο ὀργανικὸ ὄγκο.

Είναι φανερό ότι με τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιδιώκεται ἡ σημειολογικὴ προβολὴ τῶν σημαντικότερων μερῶν τῆς μορφῆς ἢ ἐνὸς αἰσθητικοῦ προτύπου μιᾶς συγκεκριμένης ὁμάδας ἀναθετῶν.

Ἀνάλογες ἀντιλήψεις μορφοποίησης διαπιστώνονται καὶ σὲ εἰδώλια τοῦ ἱεροῦ Κόφινα (εἰκ. 108γ). Τὸ ἀνατομικὸ πλάσιμο τῶν ποδιῶν καὶ τοῦ στέρνου καθὼς καὶ ἡ προβολὴ τοῦ μυικοῦ ὄγκου μὲ τὴ χρῆση πλαστικῶν καὶ γραμμικῶν χαρακτήρων μαρτυροῦν ὅτι στὰ εἰδώλια αὐτὰ προβάλλεται μὲ ἔμφαση ἓνας ιδεώδης τύπος νέου ἄνδρα μὲ γυμνασμένο, ἀθλητικὸ σῶμα. Ἡ γλώσσα τοῦ σώματος γίνεται τρόπος ἔκφρασης αἰσθητικῶν καὶ ιδεολογικῶν διαφοροποιήσεων. Ὁ λεγόμενος μινωικὸς νατουραλισμὸς ἀποτελεῖ ἐπιλογὴ τῆς ἀνώτερης τάξης, γι'



108α ΜΗ 3487 -
Χαμαίζι.



108β ΜΗ 9831 -
Πισκοκέφαλο.



108γ ΜΗ 14236 -
Κόφινας.

αυτό περιορίζεται στο περιβάλλον τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων καὶ κυρίως σέ «εὐγενή» ὑλικά, τὰ ὁποῖα διαφοροποιοῦν ταξικά τοὺς χρήστες, ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ δὲν ἔχουν ἄλλη δυνατότητα καὶ ἐπιλογή ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «λαϊκὸ» πηλό. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς οἱ ἐπρροὲς τῆς φυσιοκρατίας στὴν πηλοπλαστικὴ εἶναι ἐπλεκτικές καὶ μόνο σὲ ὀρισμένα σύνολα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Κόφινα ἡ ὁποία θὰ ἐξετασθεῖ πρὸ ἀναλυτικὰ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, καθὼς καὶ ὀρισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν, οἱ ἐπρροὲς τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ στὴν πηλοπλαστικὴ περιορίζονται στὴν υἱοθέτηση τύπων κομμώσεων καὶ χειρονομιῶν, δηλαδὴ σὲ «ἐξωτερικὴ» μίμηση καὶ ἀντιγραφὴ τύπων τῆς νατουραλιστικῆς πλαστικῆς, χωρὶς βαθύτερη κατανόηση τῆς οὐσίας τῆς.

Ἀπὸ τὴν ὀψιμὴ νεοανακτορικὴ καὶ κυρίως κατὰ τὴν πρώιμη μετανακτορικὴ («Πρώιμη φάση»), τὸ νατουραλιστικὸ ρεῦμα



109 ΜΗ 8345 - Μαυρόσηλιο Κνωσοῦ.

ἐξαντλεῖται, ἐνῶ παράλληλα ἐνισχύονται οἱ τάσεις ἐπανόδου στὶς γνωστὲς ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ πλαστικὴ σχηματικὲς φόρμες. Τὰ σώματα συγκροτοῦνται καὶ πάλι ἀπὸ συνθέσεις γεωμετρικῶν σχημάτων, ὅπως πρίσματα, τρίγωνα, ρόμβους καὶ κυλίνδρους (εἰκ. 109, ἔγχρ. πίν. 4). Ἔτσι μετατρέπεται ὀριστικὰ σὲ κύλινδρο τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματος τῶν γυναικείων εἰδωλίων καὶ ἐγκαταλείπεται ἡ κωνικὴ φούστα μὲ τὶς καμπύλες πλευρές. Ἐπιστροφή στὴν παλαιοανακτορικὴ παράδοση καὶ αἰσθητικὴ ἐκφράζει ἐπίσης ἡ ἐπικράτηση τῆς γνωστῆς χειρονομίας τῶν μεσομινωικῶν εἰδωλίων ποὺ φέρουν τὰ χέρια στὸ στήθος καθὼς καὶ τοῦ «μεσομινωικοῦ» πτηνόμορφου προσώπου μὲ ἀσαφὴ καὶ συνοπτικὰ διατυπωμένα χαρακτηριστικά.



ΜΗ 2181 - Ψυχρὸ



Κρατ. Μουσ. Μονάχου

Μόνο στὸν τρόπο δήλωσης τῶν ἀμυγδαλόσχημων ματιῶν στὸ κεφάλι τοῦ Ψυχροῦ, στὸ εἰδῶλιο τοῦ Μονάχου καὶ στὰ εἰδῶλα τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων, διαπιστώνεται ἐπίδραση ἀπὸ τὶς ὀψιμες χρονικὰ κνωσιακὲς τοιχογραφίες (εἰκ. 110-111, ἔγχρ. πίν. ὀπισθοφύλλου). Στοιχεῖα ρεαλισμοῦ ποὺ κατάγονται ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ παράδοση ἐπιβιώνουν στὸ πλάσιμο τοῦ κορμοῦ καὶ κυρίως τοῦ στήθους ὀρισμένων γυναικείων εἰδωλίων (εἰκ. 112).

Ἡ «Πρώιμη» ἐπομένως φάση ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ μεταβατικὴ περίοδο μὲ χαρακτηριστὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιότερη μινωικὴ παράδοση. Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παλαιονακτορικὴ σχηματικὴ καὶ τὴ νεονακτορικὴ φυσιοκρατικὴ ἀναμει-



MH 3861



MH 3862



111 Εἰδῶλα Ἱεροῦ Διπλῶν Πελέκεων.

112 MH 21809 - Καλοῦ.

γνύονται ἐλεύθερα χωρίς ὅμως νὰ συγκροτοῦν νέα φυσιογνωμία, ἓνα νέο δηλαδὴ ρυθμό. Ἡ τομὴ πραγματοποιεῖται στὴν ἐπόμενη «Μέση φάση», ποὺ ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα τὴν πρώτη, πρώιμη φάση, τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ.

Κύρια χαρακτηριστικά του εἶναι πρῶτον ὁ τεκτονικὸς ἐκγεωμετρισμὸς ποὺ πραγματοποιεῖται ὄχι μὲ τὴν ἀπλή, τυχαία συρραφὴ γεωμετρικῶν σχημάτων, ὅπως στὴν παλαιοανακτορική πλαστική, ἀλλὰ μὲ τὴν ὀρθολογικὴ σύνθεση τῶν μορφῶν πάνω στοῦ καθορισμένο πλαίσιο τῶν τεκτονικῶν ἀξόνων. Δεύτερον ἡ γραμμικὴ-σχεδιαστικὴ ἀντίληψη στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν καὶ τρίτον ὁ ἐπιλεκτικὸς τονισμὸς σὲ μέγεθος καὶ ὄγκο ὀρισμένων μερῶν τῆς μορφῆς. Οἱ νέες αὐτὲς ἀντιλήψεις διαμορφώνονται ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη σὲ πρωιμότερη φάση, ὅπως ἀποδεικνύουν ἀρκετὰ σχετικὰ παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ΥΕ Ι εἶδωλα τῆς Κέας ἕως τὰ ΥΕ ΙΙΒ εἶδωλα τῶν Μυκηνῶν καὶ ἔρχονται στὴν Κρήτη μαζὶ μὲ ἑλλαδικὰ φύλα στὴν



113 ΜΗ 15111 - Γόρτυς.

ΥΜ ΙΙΒ και κυρίως στην ΙΙΓ. Στη διάρκεια των δύο αυτών περιόδων («Μέση» και «Ύστερη» φάση) ή δομή των έλλαδικών και των κρητικών πλαστικών έργων παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά που εξελίσσονται ομοιότροπα και στις δύο περιοχές.

Στη διείσδυση των μυκηναϊκών δομικών αντιλήψεων αντιστέκονται παρορμήσεις από το πρόσφατο παρελθόν ακμής της φυσιοκρατίας. Οι αντιστάσεις όμως αυτές εκδηλώνονται με διαφορετικούς βαθμούς έντασης και έτσι εξηγείται ή πολυμορφία που παρουσιάζει ή πλαστική της περιόδου. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι τρόποι απόδοσης του περιγράμματος του προσώπου, που είναι τυπικό μυκηναϊκό γνώρισμα ήδη από τη χρονική και στυλιστική φάση που αντιπροσωπεύουν τα είδωλα της Κέας. Έτσι στα είδωλα της Γόρτυνος (εικ. 113-114) που είναι τα φυσιοκρατικότερα της περιόδου, το περίγραμμα δηλώνεται χωρίς ιδιαίτερη έμφαση με τον το-



MH 15115



MH 15117

νισμό της γραμμής των φρυδιών και των σιαγόνων, αλλά το μαλακό πλάσιμο και η θολή διατύπωση των χαρακτηριστικών βρίσκονται μέσα στο κλίμα της νατουραλιστικής παράδοσης. Ἀντίθετα στα εἴδωλα των Γουρνιών (εἰκ. 115) τὸ περίγραμμα τονίζεται ιδιαίτερα καὶ διαμορφώνεται μετὴν προσθήκη δακτυλίου ἀπὸ πηλὸ καὶ βαφῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ προκύπτει μαρτυρεῖ τὴ σύγκλιση μετὴν ἑλλαδικὴ πλαστικὴ.

Ἡ ἐπόμενη «Ὑστερη» φάση εἶναι ἡ περίοδος τῆς ὠριμότητος τοῦ ρυθμοῦ, τῆς παγίωσης καὶ κρυστάλλωσης τῶν παραμέτρων του. Ἡ γραμμικὴ - σχεδιαστικὴ ἀντίληψη ἐμπλουτίζεται μετὰ καλλιγραφικὴ διάθεση, ιδιαίτερα στα καλύτερα δείγ-



Ἄκατ. ΜΗ



ΜΗ 1934



Ἄκατ. ΜΗ

ματα, ὅπως εἶναι τὸ ρυτὸ τῶν Μοιρῶν, τὸ κεφάλι ποὺ ἀνήκει σὲ ἀνθρωπόμορφο ὄν ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, καὶ τὸ μεγαλύτερο εἶδωλο ἀπὸ τὸ Γάζι (εἰκ. 116). Ἐντονα ἐπίσης τονίζονται οἱ ὀριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι ἄξονες τόσο στὰ πρόσωπα, ὅσο



ΜΗ 22038 - Μοῖρες

ΜΗ 1812 - Ἀγ. Τριάδα

ΜΗ 9305 - Γάζι

116 Ὑστερη φάση, περίοδος ὠριμότητας.

καὶ στοὺς κορμούς καὶ στὰ ὑψωμένα χέρια. Ἡ χειρονομία αὐτὴ ἐπικρατεῖ στὰ εἰδῶλα καθὼς καὶ ἡ ἀντίστοιχη τῶν χειρῶν στὴν ὀριζόντια θέση, κάθετα στὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ κορμοῦ στὰ εἰδῶλια, ἐπειδὴ καὶ οἱ δύο ἐκφράζουν ἄριστα τὸ πνεῦμα τοῦ τεκτονικοῦ ἐκγεωμετρισμοῦ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀποδίδονται μὲ σχεδιαστικὴ ἀκρίβεια, σαφήνεια καὶ λιτότητα.

Πάντως ἂν καὶ οἱ ἐπιρροὲς τῆς ἑλλαδικῆς - μυκηναϊκῆς πλαστικῆς εἶναι τώρα πρὸ ἔντονες καὶ εὐδιάκριτες ἢ καλλιτεχνικὴ στάθμη ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο στὴν Κρήτη, γεγονός πού ὀφείλεται στὴ γόνιμη καὶ διαρκὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ μινωικὸ παρελθόν. Στὴν ἑλλαδικὴ πλαστικὴ ἢ κυριαρχία τῶν σχημάτων δὲν ἀμφισβητεῖται, ἀλλὰ στὴν Κρήτη ἐκδηλώνονται ἀκόμα ἀντιστάσεις στὶς ἰσχυρὲς τάσεις γιὰ σχηματοποίηση, πού δὲν ἀλλοιώνουν ὅμως τὴ φυσιογνωμία τοῦ ρυθμοῦ.

Στὴν τελευταία «Υπομινωικὴ» φάση, ἡ συνοχὴ τῶν σχημάτων χαλαρώνει, ἡ συμμετρικὴ σχέση τῶν μελῶν διαταράσσεται, ἡ ἐνότητα τῶν μορφῶν διασπᾶται καὶ τὰ σχήματα αὐτονομούνται. Οἱ ἐνώσεις εἶναι γωνιώδεις, τὰ στερεομετρικὰ σχήματα συγκολλῶνται χωρὶς νὰ ἐνοποιοῦνται. Ὁ λαιμὸς ἐπιμηκύνεται καὶ ἀποξηραίνεται καὶ ἡ κεφαλὴ διογκώνεται στὸ ἔπακρο. Ἀντίθετα τὰ στήθη συρρικνώνονται σὲ μικρὲς κομβιόσχημες ἀποφύσεις. Τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται ἀναλυτικά, τονισμένα μὲ προσθήκες πηλοῦ καὶ βαφῆς. Ἡ θέση τους ὅμως καὶ ἡ μεταξύ τους σχέση μεγέθους δὲν διατηρεῖται σταθερὴ καὶ παρουσιάζει σοβαρὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ φυσικό. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου εἶναι πάντα ἐπίπεδη,

χωρίς πλαστικότητα. Ἡ εξέλιξη πρὸς τὴ διάσπαση ἀκολουθεῖ δύο διαφορετικὲς κατευθύνσεις, πού προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες δομικὲς ἀντιλήψεις, τὴ μυκηναϊκὴ καὶ τὴ μινωικὴ. Ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ περιγράμματος τοῦ προσώπου, πού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς μυκηναϊκῆς δομῆς, ὁδηγεῖ σταδιακὰ στὸν ἀποχωρισμὸ τοῦ προσώπου ἀπὸ τὴν κεφαλὴ. Στὶς δύο προηγούμενες φάσεις τονίζεται μόνον τὸ περίγραμμα, ἀλλὰ στὴν «Υπομινωικὴ» διαφοροποιεῖται ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου ἀπὸ τὴν κυρτὴ τῆς κεφαλῆς κι ἔτσι μετατρέπεται σὲ ἐπίπεδη δισκοειδῆ ἢ διεδρικὴ τριγωνικὴ (εἰκ. 117). Ἡ συνεχιζόμενη καὶ ἐντεινόμενη σύγκλιση τῶν μορφοπλαστικῶν ἀντιλήψεων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ τὴν Κρήτη στὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο ὁδηγεῖ στὴν κατασκευὴ ὁμοίων ἔργων καὶ στὶς δύο περιοχές.



MH 803 - Καλὸ Χωριό



MH 1102 - Σπήλαιο Ἐρμού Κραναίου

Στὴ δεύτερη κατηγορία εἰδώλων δὲν δηλώνεται τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ συγκολλῶνται πάνω στὴν ἀδρανὴ, κυρτὴ ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς (*εἰκ.* 118). Ἡ ἀπουσία περιγράμματος ὁδηγεῖ στὴ διατάραξη τῆς συμμετρικῆς διάταξης τῶν χαρακτηριστικῶν μὲ ἀποτέλεσμα τὴ γενικὴ χαλαρότητα καὶ ἀσυμμετρία. Τὰ μάτια καὶ τὰ μῆλα ὀλισθαίνουν σὲ ἀφύσικες θέσεις πρὸς τὰ κάτω ἢ στὰ πλάγια τῆς κεφαλῆς. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπόδοσης ἀνατρέχει σὲ πρωτεϊκές, δομικὲς ἀρχὲς τῆς μινωικῆς τέχνης, ὅπως εἶναι ἡ ἀποστροφὴ πρὸς τὰ τονισμένα περιγράμματα καὶ τοὺς γραμμικοὺς χαρακτῆρες καὶ ἡ ἐλεύθερη χωρὶς δεσμεύσεις ἀνάπτυξη τῶν μορφῶν στὸν χῶρο.

Ἀνάλογες τάσεις μορφοποίησης σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ μετανακτορικοῦ ρυθμοῦ διαπιστώνονται καὶ στὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν ΥΜ ΙΙΒ. Συγκεκριμένα ἀπαλείφονται σταδιακὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα, ὅπως περιζώματα καὶ κομμώσεις, συρρικνώνονται τὰ ἄκρα καὶ δηλώνονται μὲ περιληπτικὸ τρόπο τὰ φυσιολογικὰ χαρακτηριστικὰ (*εἰκ.* 119). Οἱ τάσεις αὐτὲς ἐνισχύονται πρὸς τὴν Ὑπομινωικὴ περίοδο καὶ ἔτσι οἱ κορμοὶ μετατρέπονται σὲ ἐπιμήκεις κυλίνδρους, τὰ ἄκρα σὲ ἀπλὲς ἀποφύσεις, ἐνῶ οἱ κεφαλὰς μεγεθύνονται καὶ ἡ μύτη καὶ τὰ μάτια τονίζονται πλαστικὰ ὅπως καὶ στὰ εἰδῶλα. Οἱ τονισμοὶ αὐτοί, πού, ὅπως εἶπαμε, σχετίζονται μὲ θρησκευτικοὺς συμβολισμοὺς ἢ τρέχουσες κοινωνικὲς ἀντιλήψεις δὲν λείπουν ἀπὸ καμιά ἐποχὴ, ἀλλὰ παρουσιάζουν πολυτυπία καὶ ἀνομοιογένεια, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐνιαῖος, διαχρονικὸς κώδικας μορφοποίησης τῶν εἰδωλίων.

Μορφολογικά χαρακτηριστικά της μινωικής ειδωλοπλαστικής ἐπιβιώνουν ἕως καὶ τὰ δαιδαλικά - ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως τύποι κομμώσεων, χειρονομιῶν, ὁ τύπος τοῦ εἰδωλίου - εἰδώλου μὲ κυλινδρικό κορμό (*εἰκ. 120*) καθὼς καὶ τρόποι



118 ΜΗ 11042 - Καρφί.



119 ΜΗ 18647, 19075 - Ἀγ. Τριάδα.

120 ΜΗ 26491 - Ἀἷμονας (;).

ἀπόδοσης φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἀκόμα καὶ ἡ διατήρηση τοῦ μεγέθους τῶν γεωμετρικῶν - ἀρχαϊκῶν περιόπτων πλαστικῶν ἔργων στὴ μικρὴ σχετικὰ κλίμακα τῶν μινωικῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων θεωρήθηκε ὅτι ὀφείλεται σὲ παρορμήσεις ἀπὸ τὸ παρελθόν, δηλαδὴ στὴν πάγια ἀποστροφή τῆς μινωικῆς τέχνης πρὸς τὸ μνημειῶδες.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπιβίωση ἢ ἀναβίωση δομικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ μινωικοῦ νατουραλισμοῦ στὴν τέχνη τῆς δαιδαλικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς περιόδου. Οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ καλλιτεχνικοῦ αὐτοῦ φαινομένου ποικίλλουν ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ὀφείλεται στὴν ἀπλὴ ἀντιγραφή μινωικῶν ἔργων τέχνης ἢ σὲ μιὰ συνειδητὴ ἐπιστροφή στὸ παρελθόν, σὲ ἓνα εἶδος δηλαδὴ ἀρχαϊσμοῦ. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἡ ἐπίδρασις θὰ ἦταν περιορισμένη καὶ ἐπιφανειακὴ, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἀφομοίωσις τῶν δομικῶν ἀρχῶν τῆς μινωικῆς τέχνης προϋποθέτει βαθύτερη καὶ μονιμότερη διαλεκτικὴ σχέση μὲ τὸ παρελθόν καὶ ψυχικὴ προδιάθεσις.

Μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν μορφολογικῶν καὶ στυλιστικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν πηλινῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων ποὺ προηγήθηκε, τεκμηριώνεται ἡ ἀδιάλειπτη καὶ γόνιμη ἐπαφὴ μὲ τὴς ἀρχὲς τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης καὶ ἡ συντήρησις καὶ μετάδοσις ἐνὸς δυναμικοῦ καλλιτεχνικοῦ ρεύματος, διαμέσου κυρίως τῶν ἐργαστηρίων πηλοπλαστικῆς, ἕως τὰ πρῶιμα ἐλληνικὰ χρόνια. Σχήματα καὶ ἀπολιθωμένες μορφὲς ἀπὸ τὴ μινωικὴ παράδοσις διατηροῦνται βέβαια καὶ στὰ χάλκινα εἰδώλια, ἀλλὰ τὰ ἐργαστήρια χαλκοπλαστικῆς εἶναι πολὺ πρὸ συντηρητικὰ καὶ «κλειστὰ» καὶ περιορίζονται ἀπλῶς στὴν ἀναπαραγωγὴ ἀναχρονιστικῶν προτύπων ἕως τὴν πλήρη ἐξάν-

τληση, χωρίς καμιά προσπάθεια για ανανέωση και αποδοχή τῶν νέων ιδεῶν. Ἀντίθετα ἡ πηλοπλαστικὴ εἶναι τέχνη μὲ δημιουργικὸ καὶ ανανεωτικὸ χαρακτήρα καὶ γι' αὐτὸ υἱοθετεῖ καὶ ἀφομοιώνει ἀμέσως τὶς νέες ιδέες ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὶς μητροπολιτικὲς περιοχὲς τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Πλάθονται ἔτσι μορφὲς μὲ ἰδιαίτερη καλλιτεχνικὴ φυσιογνωμία καὶ στοιχεῖα ἀνάμεικτα ἀπὸ τὴ μινωικὴ καὶ τὴ μυκηναϊκὴ τέχνη. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ περιόδους ἔντασης τῆς διείσδυσης τῶν μυκηναϊκῶν δομικῶν ἀντιλήψεων, δηλαδὴ στὴ «Μέση» καὶ «Ὑστερη» φάση τῆς μετανακτορικῆς πλαστικῆς, παρατηρεῖται ἀντίστοιχη ζωογόνηση τῆς φυσιοκρατικῆς πνοῆς, ἀφοῦ τὰ νέα ἰσχυρὰ ἐρεθίσματα παρέχουν ἀφορμὴ γιὰ καινούργιες δημιουργικὲς ἀναζητήσεις. Φαίνεται λοιπόν, στὸ φῶς τῶν νέων δεδομένων, ὅτι ἡ δυναμικὴ ἀναγέννηση τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ στὰ δαιδαλικά χρόνια δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο ἢ τυχαῖο συμβάν, ἀλλὰ τὸ τελικὸ στάδιο καὶ κορυφαῖο γεγονὸς ἐνὸς ἀλυσιδωτοῦ φαινομένου περιοδικῆς ἀνανέωσης τῆς τέχνης, ποὺ παρατηρεῖται κυρίως στὸν ὥρο τῆς πηλοπλαστικῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορὰ ποιότη-
τας ποὺ διαπιστώνεται σὲ ἔργα μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου ὀφείλεται στὸν διαφορετικὸ βαθμὸ ἀφομοίωσης, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητα τῶν τεχνιτῶν καὶ τὴν παράδοση τῶν ἐργαστηρίων, τῶν ἀρχῶν τῆς νατουραλιστικῆς τέχνης.

V. Ζητήματα ἑρμηνείας

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐξετάζονται θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ λειτουργικότητα τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων μέσα στὰ σύνολα στὰ ὁποῖα ἀνήκουν. Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀντληση πληροφοριῶν γιὰ τὸ τί σημαίνει ἡ παρουσία ἑνὸς ὁμοιώματος μιᾶς ἀνθρώπινης μορφῆς σὲ ἓνα συγκεκριμένο περιβάλλον ἀποτελοῦν ἡ ἰσχυρὰ σημειολογικὴ γλῶσσα τοῦ σώματος, τὰ ἄμεσα εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα, δηλαδὴ αὐτὰ ποὺ εἰκονίζονται πάνω ἢ γύρω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη μορφή, καὶ τέλος ἡ ἀνασκαφικὴ συνάφεια. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, συνεξεταζόμενα, ἐπιτρέπουν τὴ συνάρτηση τῆς μορφῆς μὲ τὴ χωροχρονικὴ («temporal - spatial context») καὶ δευτερογενῶς μὲ τὴ νοηματικὴ τῆς συνάφειας, μὲ ἓνα κύκλο δηλαδὴ λατρείας καὶ τὴν ἀντίστοιχη εἰκονογραφικὴ ἐνότητα. Ζητούμενο ἐπομένως εἶναι ἡ ἀναγνώριση καὶ περιγραφὴ τῆς λειτουργικῆς σχέσης τῶν εἰδωλίων καὶ εἰδώλων μὲ τὶς λατρευτικὰς πράξεις ποὺ τελοῦνται στὰ ἀνακτορικὰ καὶ οἰκιακὰ ἱερά, στὰ ἱερά κορυφῆς, στὰ μετανακτορικὰ κοινοτικά καὶ στὰ ὑπαίθρια ἱερά καὶ σπήλαια.

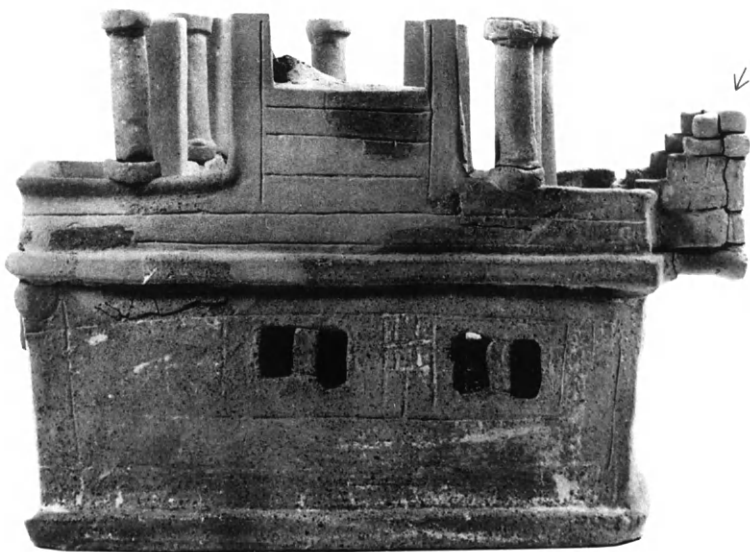
Εὐνόητο εἶναι ὅτι ἡ ἀνεπαρκὴς τεκμηρίωση ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνασκαφικὴ καὶ λειτουργικὴ συνάφεια κάνει ἀδύνατη τὴ συνάρτηση τοῦ εἰδωλίου μὲ ἓνα συγκεκριμένο «περιβάλλον» λατρείας καὶ μειώνει τὴ σημασία του ὡς φορέα μηνυμάτων γιὰ τὸν κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ περίγυρο. Γενικὰ τὸ ζήτημα τῆς ἑρμηνείας, σύμφωνα μὲ τὶς σύγχρονες ἀπόψεις, συναρτᾶται κυρίως μὲ τὸ εὐρύτερο πρόβλημα τῆς ἀναζήτησης, ταύτισης καὶ περιγραφῆς θεματικῶν ἐνοτήτων μὲ συγκεκριμένο ἰδεολογικὸ περιεχόμενο καὶ ἀναγνώρισμα στοιχεῖα λατρευτικῶν πρακτικῶν.

Κύκλοι λατρείας - θεματικὲς ἐνότητες

1. Ἀνακτορικὴ - οἰκιακὴ λατρεία

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ, ἡ νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμὸ παραστάσεων ποὺ εἰκονίζουν τελετουργίες καὶ ἀφηγηματικὲς σκηνὲς θρησκευτικοῦ περιεχομένου συχνὰ μὲ ζωηρὴ δράση. Οἱ περισσότερες πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν τοιχογραφιῶν, τῶν σφραγίδων καὶ τῶν σφραγιστικῶν δακτυλιδιῶν. Ἄλλὰ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰδώλια καὶ τὶς συνθέσεις εἰδωλίων παραπέμπουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σὲ θέματα τῆς νεοανακτορικῆς εἰκονογραφίας, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ σύνθεση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ κτιρίου. Ἡ ἐνότητα αὕτὴ ἀναφέρεται σὲ θρησκευτικὲς δραστηριότητες ποικίλης μορφῆς μέσα ἢ μπροστὰ σὲ κτίρια - ἱερά.

Ίδιαίτερη περίπτωση, χωρίς παράλληλο μέχρι σήμερα αποτελεῖ τὸ ΜΜ ΙΙΙ ὁμοίωμα οἰκίας ἀπὸ τὴς Ἀρχάνες (εἰκ. 121). Ἡ ἐρμηνεία του βεβαίως μᾶς διαφεύγει ἀφοῦ, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται λείπουν πολλὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν σαφέστερο συσχετισμὸ μὲ ἓνα περιβάλλον λατρείας. Ἀπὸ τὴν παράλληλη νεοανακτορική εἰκονογραφία γνωρίζουμε ὅτι κάποια κτίρια, ποὺ συνήθως ἀποδίδονται περιληπτικά, μὲ ἓνα τοῖχο ἢ μὲ κίονες, ἀποτελοῦσαν τὸ σκηνικὸ τελετουργικῶν πράξεων ποὺ λάμβαναν χώρα μπροστὰ τους. Τὸ κτίριο ὅμως ἐδῶ ἀποδίδεται ἀναλυτικά ὅχι μόνο στὸ ὁρατὸ τμήμα του, ὅπως λογικά θὰ ἀναμενόταν, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ του, ποὺ δὲν εἶναι ὁρατὸ ἀπὸ τὸν



121 ΜΗ 19410. Ὅμοίωμα οἰκίας ἀπὸ τὴς Ἀρχάνες.

θεατή. Εἶναι ἐπομένως ἓνα πλήρες ἀντίγραφο μιᾶς αὐθύπαρκτης ἀρχιτεκτονικῆς μονάδας μὲ ὅλα τὰ βασικά χαρακτηριστικά μιᾶς ἀπλῆς μινωικῆς οἰκίας. Μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ τί ἐξεικόνιζε μᾶς δίνει ἡ ἀνθρώπινη, γυναικεία, μορφή στὸν ἐξώστη του (σώζεται τὸ κατώτερο μέρος της – ἡ θέση της δηλώνεται μὲ τὸ βέλος), θέμα γνωστὸ στὴν αἰγαιακὴ εἰκονογραφία. Ἡ μορφή αὐτή, ἐπειδὴ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω, συνδέει τὸ κτίριο μὲ ἓναν ἀόριστο ἐξωτερικὸ χῶρο καὶ προφανῶς μὲ ἓναν ἄγνωστο παραλήπτη τοῦ ὅποιου μηνύματος σηματοδοτεῖ ἡ παρουσία της πάνω στὸν ἐξώστη.

Αὐτὸς ὁ παραλήπτης μπορεῖ νὰ ἦταν μιὰ ὁμάδα εἰδωλίων, ποὺ δὲν σώθηκε ὅμως, σὲ «διάλογο» μὲ τὴ μορφή τοῦ ἐξώστη, ἢ, τὸ πιθανότερο, ὁ ἴδιος ὁ μνημένος θεατής, γνώστης τοῦ τί ἀκριβῶς ἀντιπροσώπευε τὸ ὁμοίωμα ὡς ἀρχιτεκτόνημα.



MH 19410

122 Ἀνδρική μορφή σὲ ἱερὸ κτίριο ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα.

Περισσότερο σαφής είναι ή περιγραφή μιᾶς πράξης λατρείας σὲ μιὰ σειρὰ ἐλλιπῶς σωζόμενων ὁμοιωμάτων κτιρίων ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα. Εἰκονίζουν σεβίζουσα ἀνδρική μορφὴ μέσα σὲ ἱερὸ πού ἀποδίδεται περιληπτικὰ μὲ τοὺς δύο πλάγιους καὶ τὸν ὀπίσθιο τοῖχο (εἰκ. 122), ἐνίοτε μὲ κέρατα καθοσιώσεως συγκολλημένα στὴν ἀπόληξη τῶν τοίχων, ὅπως στὸ ὁμοίωμα πού εἰκονίζεται ἐδῶ (οἱ ἄκρες σπασμένες). Ἡ ἀντίληψη περὶ λειτουργίας τοῦ κτιρίου εἶναι ἐδῶ διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ ὁμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν. Οἱ τοῖχοι ἀποτελοῦν συμβολικὴ - συμβατικὴ δήλωση τοῦ τόπου, ὅπου τελεῖται ἡ πράξη, πού εἶναι ἓνα δωμάτιο ἢ περίβολος, καὶ πάντως ὅχι ὁ χωρὶς ὅρια ὑπαίθριος χῶρος. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι τὰ εἰδῶλια πού ἀποδίδονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀνδρικά, γεγονός ἀξιοσημείωτο ἀφοῦ τὰ γυναικεῖα εἰδῶλια γενικὰ πλεονάζουν στὰ ἱερὰ τῆς Ἀγίας Τριάδος, ὅχι ὅμως σὲ συνάφεια μὲ «ἱερὸ» κτίριο.

Διαφορετικὴ παράσταση λατρείας ἀποδίδει ἐλλιπῶς σωζόμενο κυκλικὸ ὁμοίωμα ἱεροῦ μὲ θρόνο συγκολλημένο στὸ ἐσωτερικὸ του, τὸ ἐρεισίνωτο τοῦ ὁποίου εἶναι διαμορφωμένο σὲ σχῆμα κεράτων καθοσιώσεως. Ὁ τύπος τῆς καθιστῆς σὲ θρόνο γυναικεῖας μορφῆς, ἱέρειας ἢ θεότητας, εἶναι γνωστὸς στὴ νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία.

Ὁ τύπος τῆς καθιστῆς μορφῆς μέσα σὲ ἱερό, ἐπαναλαμβάνεται σὲ στερεότυπη διάταξη σὲ ὁμοίωμα τοῦ τάφου Καμηλαρίου πού χρονολογεῖται στὴν πρῶιμη νεοανακτορικὴ (εἰκ. 123). Ἐδῶ σῶζεται ὁλόκληρο τὸ ὁμοίωμα, πού εἶναι σὲ τύπο κτιρίου μὲ ἐσωτερικοὺς κίονες. Οἱ καθιστὲς μορφὲς δέχονται προσφορὲς μέσα σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ μικρότερες ὀρθιες, πάνω σὲ βωμούς, πού βρίσκονται μπροστὰ τους. Ἡ προσφορὰ σκευῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τους πάνω σὲ βωμὸ μαρτυρεῖται στὴν

ταφική εικονογραφία στη διάσημη σκηνή νεκρολατρείας της μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδος, ὅπου ὅμως ἡ μορφή ποὺ δέχεται τὶς τιμὲς εἶναι ὄρθια, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ πράξη φαίνεται ὅτι τελεῖται στὸ ὕπαιθρο καὶ ὄχι σὲ στεγασμένο χῶρο, ὅπως στὸ ὁμοίωμα. Φαίνεται λοιπὸν ἐδῶ ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ πλαισίωση καὶ ὄχι ἡ πράξη καθεαυτὴ ἀποκαλύπτει τὴ συνάφεια χώρου, δηλαδὴ τὸ οἰκιακὸ περιβάλλον τῆς λατρείας στὴν περίπτωση τοῦ ὁμοιώματος. Συνακόλουθα χρησιμοποιοῦνται συμβατικοὶ τρόποι εἰκονογράφησης γνωστοὶ ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία. Ὅπως εἶπαμε τοῖχος καὶ κίονες ἀποδίδουν τὴν εἰκόνα - ἰδεόγραμμα τοῦ ἱεροῦ κτιρίου, μέσα ἢ γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο τελοῦνται τὰ «δρώμενα». Ἴσως ἀκόμα ἡ στερεότυπη ἐπανάληψη τέσσερις φορές τῆς



MH 15074

123 Ὅμοίωμα ἱεροῦ ἀπὸ τὸν τάφο Καμηλαρίου.

πράξης προσφορᾶς ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν παγιωμένο τρόπο σύνταξης παρόμοιων μηχανικὰ ἐπαναλαμβανόμενων θεμάτων στὶς τοιχογραφίες (π.χ. ἡ στερεότυπη ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου στιγμιότυπου προσφορᾶς - προπόσεως, ἀπὸ ζεύγη μορφῶν στό «Campstool Fresco») καὶ δὲν ἀποδίδει μὲ ρεαλιστικὸ τρόπο ὁμαδικὴ πράξη λατρείας ἰσάριθμων θεοτήτων ἢ θεοποιημένων νεκρῶν, ὅπως ὑποστηρίχθηκε.

Σὲ μία ἀκόμη σκηνὴ προσφορᾶς, ποὺ ὅμως δὲν σώθηκε ὁλόκληρη, ἴσως ἀνήκει ἡ συγκολλημένη στὸ τοίχωμα μεγάλου πίθου ἀνδρική μορφή. Ἐπειδὴ ἡ μορφή δὲν φαίνεται νὰ δρᾷ στὰ πλαίσια συγκεκριμένης τελετουργίας, ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀπλὸς θεατῆς μιᾶς ἱεροπραξίας ποὺ ἐστιάζεται σὲ πιθάρι, ὅπως εἶναι ἡ σκηνὴ τῶν σπονδῶν στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας. Ἐπομένως πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἀπότμημα εὐρύτερης σύνθεσης μὲ θέμα τὴν προσφορὰ σπονδῶν ἢ χοῶν πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν, στὴν ὁποία ἀσφαλῶς συμμετεῖχαν καὶ ἄλλες μορφές, ὅπως δείχνει τὸ ἵχνος ἀποκόλλησης ἀντικειμένου ἢ ἄλλου εἰδωλίου στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ πίθου.



MH 15072

124 Ὁμοίωμα ἱεροῦ ἀπὸ τὸν τάφο Καμηλαρίου.

Ένα άλλο όμοιομα αποδίδει σκηνή λατρείας μέσα σε κυκλικό ιερό με κέρατα καθοσιώσεως και πουλιά συγκολλημένα στην περιφέρεια (εικ. 124). Μέσα σε αυτό αποδίδονται δύο καθιστές μορφές μπροστά σε τράπεζα, ενώ μία τρίτη παρακολουθεί από το άνοιγμα της θύρας. Η πράξη καθιερώνεται με τη συγκόλληση κεράτων καθοσιώσεως και πουλιών, συμβόλων θεοφάνειας, στην περιφέρεια του όμοιώματος. Η διάταξη τράπεζας στο έσωτερικό δωματίου όδηγησε σε συγκρίσεις με δωμάτια των ανακτόρων της Κνωσού και της Φαιστοῦ με τράπεζα ή έσχάρα στο κέντρο ανάμεσα σε θρανία, όπου προφανώς κάθονταν οί συμμετέχοντες σε δεῖπνα. Δεῖπνα όμως ἴσως τελούσαν και πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν ἢ προσφέρονταν στοὺς νεκροὺς κι ἐπομένως ἡ παράσταση εἶναι γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἀμφίσημη.

Δύο όμοιώματα από τὸν τάφο Καμηλαρίου σχετίζονται με δρώμενα τοῦ κύκλου τῆς ἐκστατικῆς λατρείας, τὴν κιονολατρεία καὶ τὸν χορό. Στὸ πρῶτο γονατιστὴ μορφὴ ἀγκαλιάζει κιονίσκο (εικ. 125). Πλησιέστερο εἰκονογραφικὸ παράλληλο ἀποτελεῖ ἀνάλογη σκηνὴ στὸ χρυσὸ δακτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν, ὅπου ἀνδρική μορφὴ ἀγκαλιάζει κυλινδρικό ἀντικείμενο, ποὺ μοιάζει με τὸν κιονίσκο τοῦ όμοιώματος. Παρόμοιο ἀντικείμενο εἰκονίζεται καὶ στὸ χρυσὸ δακτυλίδι τοῦ Βαφειοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ δέντρο. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἐρμηνεύθηκαν ὡς πίθοι ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ἀλλὰ εἶναι πιθανότερο, κρίνοντας καὶ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ όμοιότητα τοῦ τρισιδιάστατου όμοιώματος με τὴ δυσδιάστατη ἀπεικόνιση στὸ δακτυλίδι τῶν Ἀρχανῶν, ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ ἀντικείμενο εἶναι κιονίσκος - βαίτυλος.



MH 15071

125 *Σύνθεση γοναπιστής μορφής με κιονίσκο από τὸν τάφο Καμηλαρίου.*



MH 15073

126 *Ὁμοίωμα χοροστασίου με̐ χορευτὲς ἀπὸ τὸν τάφο Καμηλαρίου.*

Στὸ δεύτερο ὁμοίωμα τέσσερις ἀνδρικές μορφές χορεύουν πάνω σὲ κυκλικὸ χοροστάσι, ποὺ καθοσιώνεται ἀπὸ συγκολλημένα στὴν παρυφή του κέρατα (*εἰκ. 126*). Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ κυκλικοῦ χοροστασίου ἐπαληθεύτηκε σὲ ἀνασκαφές στὴ μινωικὴ πόλη τῆς Κνωσοῦ, βεβαιώνοντας τὴν ἀνακτορική - ἀστική συνάφεια αὐτῆς τῆς τελετουργίας. Μία ΥΜ ΠΙΑ σύνθεση γυναικείων εἰδωλίων σὲ διάταξη κυκλικοῦ χοροῦ ἀπὸ τὸ Παλαίकाστρο ποὺ βρέθηκε σὲ οἰκιακὸ περιβάλλον ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ ἤδη ἐπσημάναμε, ὅτι δηλαδὴ παρόμοιοι τύποι λατρείας ποὺ εἰκονοποιοῦνται περιληπτικὰ ἀπὸ τὰ ὁμοιώματα, μπορεῖ νὰ ἐμφανίζονται καὶ σὲ ταφικὸ καὶ σὲ οἰκιακὸ περιβάλλον.

Στὸ νεοανακτορικὸ ἱερὸ τῆς ἔπαυλης τῆς Γόρτυνας δὲν βρέθηκαν ἀνάλογα ὁμοιώματα, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν λείπουν οἱ ἀναφορές σὲ θρησκευτικὲς τελετουργίες. Ἡ παρουσία εἰδωλίων χορευτριῶν (*εἰκ. 127*) ἀλλὰ καὶ γυναικείας μορφῆς ποὺ κρατεῖ καλάθο (*εἰκ. 128*) παραπέμπουν ἐπίσης σὲ ἀνάλογες μὲ αὐτὲς ποὺ περιγράφηκαν τελετουργικὲς πράξεις μὲ περιεχόμενο τὴν ἐκστατικὴ λατρεία καὶ τὴν προσφορὰ σὲ θεότητες. Στὸν κύκλο ἐπίσης τῆς ὀργιαστικῆς λατρείας ἀναφέρεται ἀνάγλυφη ἀπεικόνιση πάνω σὲ πῆλινο πίνακα ἰέρειας - χορεύτριας μὲ ὑψωμένα χέρια, ποὺ βρέθηκε στὸ ἴδιο ἱερό. Καὶ στὰ δύο σύνολα ποὺ προαναφέραμε τεκμηριώνεται ἡ ἐξεικόνιση τοῦ χοροῦ ὡς πράξης ποὺ συνδέεται πιθανότατα μὲ τὴν τελετουργία τῆς θεοφάνειας. Στὴν ἴδια κατηγορία ἱερῶν ὅπου εἰκονοποιεῖται ὁ χορός, ὡς μοναδικὴ μάλιστα πράξη λατρείας, συγκαταλέγεται καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Κέας, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου πιστοποιεῖ, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση μάλιστα, τὸν θρησκευτικὸ ἐκμινωισμὸ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως.



127 ΜΗ 15145 - Γόρτυς.



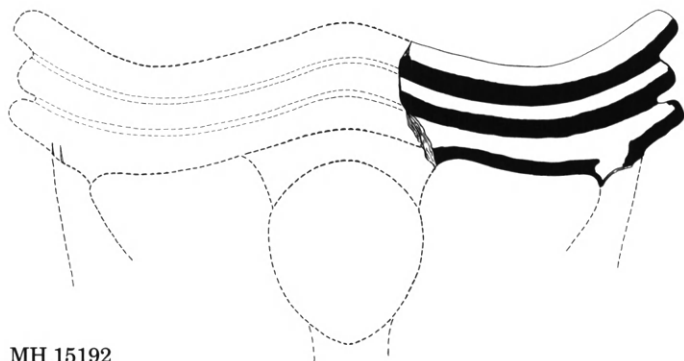
128 ΜΗ 15133, 15140 - Γόρτυς.

Γιὰ τὸν ἀποδέκτη τῶν λατρευτικῶν πράξεων αὐτῆς τῆς κατηγορίας μᾶς προοιδαίνει ἓνα θραῦσμα ἀπὸ πήλινο «ὄφιοειδὲς πλαίσιο» (snake frame), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἀνάγλυφα καὶ στὶς δύο πλευρὲς συμφυτῇ τόξα μήκους 0.25 μ. (εἰκ. 129α). Πρὸς τὸ ἄκρο τῆς κυρτῆς κάτω παρυφῆς σώζεται ἄκρο χεριοῦ μὲ ἐγχάρακτα δάκτυλα. Πρόκειται μάλλον γιὰ θραῦσμα μεγάλου μεγέθους ἀνάγλυφης ἢ ὀλόγλυφης μορφῆς, ποὺ κρατεῖ πάναν ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς τὸ σύμβολο τοῦ «πλαισίου».

Τὸ μοτίβο αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στὸ θεματολόγιο τῆς σφραγιδογλυφίας. Γι' αὐτὸ διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ ἀποδίδει τὸ κορυφαῖο γεγονὸς μᾶς ἐπίσημης τελετῆς τῶν ἀνακτόρων. Ὡς χῶρος ὀργάνωσης τῆς τελετῆς ἀναφέρθηκε ἡ Great East Hall τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κνωσιακὰ ἱερά, τοὺς τοίχους τοῦ ὁποίου κοσμοῦσε μεταξὺ ἄλλων θεμάτων, ἓνα μεγάλο ἀνάγλυφο snake frame. Ἡ θεότητα αὐτοῦ τοῦ τύπου συνοδεύεται ἀπὸ ἄγρια

ζῶα καὶ δαιμονικὲς μορφές ὅπως μαρτυροῦν παραστάσεις σὲ σφραγίδες. Σὲ μία σφραγίδα στὸ Cambridge, ἡ γυναικεία μορφή μὲ τὸ snake frame αἰωρεῖται σὲ τύπο ἐμφαινόμενης θεότητας πάνω ἀπὸ ἓναν ἀμφίκολο βωμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο φύεται δέντρο, καὶ δύο ἐραλδικοὺς γρύπες. Στὸ ἱερὸ τῆς Γόρτυνας τὰ συμπραζόμενα τῆς θεϊκῆς ἐμφάνειας συμπυκνώνονται σὲ ἓνα πῆλινο πῖνακα: ἀμφίκολος βωμὸς καὶ δέντρο μὲ συμμετρικὲς σφίγγες, ἀντὶ γιὰ τοὺς γρύπες τῆς σφραγίδας.

“Ὅλα τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα μαρτυροῦν ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Γόρτυνας ἀποδόθηκε εἰκονιστικὰ σκηνὴ θεοφάνειας, μὲ πρότυπο μία ἀνακτορικὴ τελετουργία, ποὺ εἶχε ὡς κορυφαῖο στιγμῶτυπο τὴν ἐμφάνιση τῆς θεᾶς - ἱέρειας κάτω ἀπὸ τὸ σύμβολό της. Τὸ στιγμῶτυπο αὐτὸ ἐνέπνευσε σειρὰ ἀπὸ σφραγιστικὲς ἀπεικονίσεις (εἰκ. 129β), στὶς ὁποῖες ἀποδόθηκε ἡ κορυφαία πράξη τῆς θεοφάνειας. Στὸ ἱερὸ ὅμως τῆς Γόρτυνας, ὅπου ἀπεικονίζεται συμβολικὰ ἡ πράξη αὐτὴ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ δραματικὰ στοιχεῖα τῆς τελετουργίας, στὴ θέση τῆς θεᾶς «ἐμφαίνεται» τὸ ἀδρανὲς πῆλινο ὁμοίωμά της. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποκαθίσταται ἓνα σύνθετο τρισδιάστατο ὁμοίωμα μιᾶς πραγματικῆς καὶ σημαντικῆς πράξης τῆς λατρείας νοηματικὰ ἰσοδύναμο μὲ τὶς παραστάσεις τῶν δακτυλιδιῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν, ἓνα διαρκὲς «δεικνύμενο» δηλαδὴ ποὺ παραπέμπει συνειρμικὰ στὸν κεντρικὸ ἰδεολογικὸ πυρήνα τῆς ἐπίσημης θρησκείας, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ὁμοιώματα ποὺ ἀναφέρθηκαν. Ὅπως ἐδῶ διαπιστώνουμε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀρχὴ τῆς διαδικασίας μεταφορᾶς ἀπὸ ἓναν καθιερωμένο τύπο τῆς ἀφηγηματικῆς νεοανακτορικῆς εἰκονογραφίας στὸν τύπο τοῦ μετανακτορικοῦ εἰδώλου τῆς θεᾶς γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ



MH 15192

129α Θραῦσμα ὀφιοειδοῦς πλαισίου ἀπὸ τὴν Γόρτυνα.



CMS I, 144

129β EAM 6442ε - Μυκῆνες, σφραγίδα ἀπὸ κορναλίνη.

κάτω, έχουμε και άλλους λόγους να πιστεύουμε ότι βγαίνει μέσα από την εικονογραφία της θεοφάνειας. Τα πήλινα ειδώλια που πλαισίωναν το όμοίωμα - εικόνα της ἐπιφαινόμενης θεᾶς ὑπομνημάτιζαν ἄλλα συνοδευτικά τοῦ κύριου γεγονότος δρώμενα, ὅπως ὁ χορὸς καὶ οἱ προσφορὲς ἀπὸ γυναικεῖο ἀποκλειστικὰ ἱερατεῖο.

Ἡ ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ ἀποσπασματική δημοσίευση τοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας δυσχεραίνουν τὴν προσπάθεια ἀνάλογης ἐρμηνευτικῆς ἀνασύνθεσης. Πάντως δὲν λείπουν καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτὸ οἱ ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένες τελετουργικὲς πράξεις. Περιγράψαμε ἤδη τύπο ὁμοιώματος ἱεροῦ μὲ ἀνδρική μορφή στὸ ἐσωτερικὸ τῆς καθὼς καὶ κυκλικὸ «ἱερὸ» μὲ θρόνο στὸ ἐσωτερικὸ του ποῦ



130 ΜΗ 1804 - Ἀγία Τριάδα.

σχετίζεται ασφαλώς με κάποια καθιστή μορφή. Ένα καθιστό ειδώλιο που χειρονομεί ζωνηρά (εικ. 130) ίσως σχετίζεται με ένα τέτοιο όμοίωμα, αφού ή έδρα του είναι επίπεδη, άρα “καθόταν” σε κάποιο κάθισμα, όπως στα δύο πρώτα όμοιώματα από τόν Καμηλάρη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γνωστὸ όμοίωμα τῆς αιώρουμένης γυναικείας μορφῆς ανάμεσα σε στύλους, πάνω στους οποίους κάθονται πουλιά (εικ. 131). Η παράσταση αυτή σχετίσθηκε από τους Α. Evans και Μ. Nilsson με άθηναϊκό έθιμο τῆς κλασικῆς έποχῆς. Όμως ό συγκεκριμένος τρόπος απόδοσης έπισημαίνει τῆ θεματικῆ και εικονογραφικῆ συνάφεια με τῆς άντιλήψεις και τούς τρόπους μορφοποίησης τῆς ένορατικῆς θεοφάνειας και μαρτυρεῖ ότῆ τὸ όμοίωμα αποδίδει



MH 3039, 3133, 3134

131 Μορφή αιώρουμένη μεταξύ στύλων από την Άγία Τριάδα.

αίωρούμενη ανάμεσα σὲ στύλους θεότητα. Τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ διευκολύνει ἡ παρουσία τῶν πουλιῶν, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν τὴ θεὰ ἢ συμβολίζουν τὴ θεοφάνεια. Ὡς ὅσον τὸ ὁμοίωμα αὐτὸ ἀποτελοῦσε τμῆμα εὐρύτερου συμπλέγματος ποὺ περιλάμβανε καὶ πράξεις ἐπὶ κλησης ἢ ἐκδήλωσης σεβασμοῦ πρὸς τὴ θεότητα, ὅπως στίς γνωστὲς παραστάσεις. Τὴν παράσταση ἐπομένως ἐνδέχεται νὰ συμπλήρωναν τὰ γυναικεῖα εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν μαζί με τὴν αἰώρα καὶ ἀποδίδουν σεβίζουσες.

Τὸν ἑρμηνευτικὸ συσχετισμὸ μετὰ τὸν κύκλο τῆς θεοφάνειας τεκμηριώνει ἓνα ἀκόμα ὁμοίωμα ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, τὸ ὁποῖο ἂν καὶ ἐλλιπὲς ἀνασυγκροτεῖται εὐκόλα σύμφωνα μετὰ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα τοῦ προηγούμενου παραδείγματος (εἰκ. 132). Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στύλους μετὰ συγκολλημένα πουλιὰ πάνω στὸ στέλεχος καί, στὸ ἐνδιάμεσο διάστημα, λοξό,



ΜΗ 19097, 19098

132 Ὅμοιωμα ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα.

φαλλόσχημο κιονίσκο, που θυμίζει τὸν κιονίσκο τοῦ ὁμοιώματος ἀπὸ τὸν τάφο Καμηλαρίου (βλ. σ. 112 - εἰκ. 125). Πάντως καὶ στὰ δύο ὁμοιώματα τῆς Ἁγίας Τριάδος τὰ πουλιά ἐπισημαίνουν τὴν παρουσία ἢ ἐπικείμενη ἐμφάνιση τῆς θεᾶς. Οἱ κοινοὶ εἰκονογραφικοὶ τύποι ποὺ χρησιμοποιοῦνται (στῦλοι, πουλιά) δηλώνουν συναφὲς νοηματικὸ πλαίσιο. Στὴ δεύτερη ὁμῶς περίπτωση ἡ παρουσία τοῦ βαιτύλου στὴ θέση τῆς κατερχόμενης θεᾶς τοῦ πρώτου ὁμοιώματος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ βαίτυλος ἐδῶ ἐνσωματώνει τὶς θεῖες δυνάμεις ἢ ἀποτελεῖ τὴν ἀνεικονικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐξανθρωπισμένης θεότητας, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Evans στὸ κλασικὸ ἔργο του γιὰ τὴ λατρεία τοῦ δέντρο καὶ τῶν πεσσῶν.

Ἐμφάνιση θεῶν ἀλλὰ σὲ ταφικὸ περιβάλλον εἰκονίζει πιθανότατα τὸ σύμπλεγμα ἐτερόφυλων μορφῶν ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς ἡ Κουροτρόφος ἀπὸ τὸ Μαυρόσπηλιο (εἰκ. 133). Ὁ συσχετισμὸς ἀπὸ τὸν Evans μὲ τὴ μυκηναϊκὴ κουροτρόφο δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ὑψηλὴ χρονολόγηση τοῦ μινωικοῦ συμπλέγματος στὴν ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 σὲ σχέση μὲ τὸν μεταγενέστερο μυκηναϊκὸ τύπο. Στὴν πραγματικότητα τὸ σύμπλεγμα ἀπαρτίζουν δύο εἰδῶλια μὲ πανομοιότυπη λατρευτικὴ χειρονομία, ποὺ πλάσθηκαν χωριστὰ καὶ στὴ συνέχεια συγκολλήθηκαν μὲ παρέμβλητο κομμάτι πηλοῦ ὥστε νὰ μεταδίδουν τὴν εἰκόνα τοῦ ζεύγους. Πρόκειται μάλλον γιὰ τὸ γνωστὸ θεῖο ζεῦγος ποὺ ἐμφανίζεται συχνὰ σὲ σκηνές «ἱερᾶς συνομιλίας». Ἡ φυτικὴ διακόσμηση τοῦ ἐνδύματος τῆς θήλειας μορφῆς μαρτυρεῖ μάλλον ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια τὴ θεὰ τῆς φύσης, ποὺ ἐπιφαίνεται μαζὶ μὲ τὸν συνοδό της μέσα στὸν τάφο πιθανῶς ὡς προστάτης τῶν νεκρῶν ἀλλὰ καὶ τῶν χθονίων δυνάμεων.



MH 8345

133 Η “Κουροτρόφος” από το Μαυρόσπηλιο Κνωσού.



MH 21809

134 Γυναικείο ειδώλιο από το Καλού.

Ἀνάλογα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ τὸ γυναικεῖο εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Καλοῦ (*εἰκ.* 134), ποὺ ἐπίσης βρέθηκε σὲ θαλαμωτὸ τάφο.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εἰδώλια ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀποτελοῦν μέρη εὐρύτερων συνθέσεων καὶ συμπλεγμάτων, ποὺ ἀποδίδουν δρώμενα τῆς ἐπίσημης λατρείας γνωστὰ ἀπὸ πολλές ἀπεικονίσεις σὲ σφραγίδες, σφραγιστικά δακτυλῖδια καὶ τοιχογραφίες. Ἐμφαση ἀποδίδεται κυρίως στὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἀναφέρονται στὴ θεοφάνεια, στὴν Ἀποκάλυψη δηλαδὴ τῆς θεότητας στοὺς πιστοὺς καὶ σὲ τελετουργίες ποὺ σχετίζονται μὲ προσφορές, σπονδὲς ἢ δεήσεις μέσα σὲ ἱερά.

Τὰ εἰδώλια καὶ τὰ ὁμοιώματα τοποθετήθηκαν μέσα σὲ μικρὰ οἰκιακὰ ἱερά καὶ σὲ μία περίπτωση στὸν προθάλαμο ἑνὸς μνημειακοῦ θολωτοῦ τάφου, σὲ χώρους δηλαδὴ εὐκόλα προσπελάσιμους ἀπὸ τοὺς πιστοὺς. Ἡ διηγηματικὴ ἀντίληψη ποὺ εἶναι κοινὸς παρονομαστὴς σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς συνθέσεις, μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἀντιπροσώπευαν κοινὰ ἀναθήματα, ἀλλὰ ἐπενεργοῦσαν ὡς ἓνα εἶδος «εἰκόνας-δεικνυμένου» τῆς λατρείας μὲ στόχο τὴ διδαχὴ καὶ μύηση τῶν πιστῶν στὶς τρέχουσες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις. Παράλληλα ἡ ἄμεση νοηματικὴ συνάφεια μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀνακτορικῆς λατρείας ὑποδηλώνει τὴ χρῆση τῶν εἰδωλίων καὶ ὁμοιωμάτων ὡς μέσων καὶ ἀγωγῶν προπαγάνδας ποὺ στόχευε στὴν τόνωση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ στὴ σύσφιξη τῶν θρησκευτικῶν, καὶ προφανῶς καὶ τῶν πολιτικῶν σχέσεων, ἀνάμεσα στὰ κέντρα ἐξουσίας καὶ στὴν περιφέρεια τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν δὲν ἐμφανίζονται ἄλλα εἰδώλια σὲ ἀφηγηματικὲς συνθέσεις μετὰ τὸ τέλος τῆς νεοανακτορι-

κῆς, ἀφοῦ ἡ θρησκευτικὴ ἰδεολογία ποὺ τὰ ἐνέπνεε κατέρρευσε μαζὶ μὲ τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα. Ἡ λατρεία ἀποκεντρώνεται, ἀλλάζει χαρακτήρα καὶ ἀσκεῖται σὲ μικρὰ κοινοτικὰ ἱερά.

2. *Τερὰ κορυφῆς*

Ὅμοιώματα κυκλικοῦ ἢ ὀρθογώνιου τύπου μὲ μορφὲς στὸ ἐσωτερικὸ προέρχονται καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ὑπαίθρια ἱερά. Ἡ πρόσφατη (1990) ἀνασκαφὴ στὸν Κόφινα, ὅπου βρέθηκαν ἀρκετὰ ὁμοιώματα καὶ τῶν δύο τύπων ἀπέδειξε ὅτι χρονολογοῦνται στὴ ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, ὅπως δηλαδὴ καὶ τὰ ἀντίστοιχα ὁμοιώματα τοῦ Καμηλαρίου καὶ τῶν Ἀρχανῶν. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀνατρέχει στὸν συνδυασμὸ κτιρίου μὲ ἀνθρώπινες μορφές, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ἀναπτύσσεται κυρίως στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο. Ἡ παρουσία τους ἐπομένως στὰ ἱερά αὐτὰ ἀνταποκρίνεται σὲ μία πὺρ ἐξελιγμένη φάση λατρείας πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ πλαίσια τῶν παλαιοανακτορικῶν ἱερῶν κορυφῆς. Ἡ φάση αὐτὴ συμβαδίζει χρονικὰ μὲ τὴν ἀνέγερση κτιρίων τύπου περιβόλου, ἐνίστε καὶ μὲ βοηθητικοὺς στεγασμένους χώρους, ποὺ ὑποβάλλουν ἀμέσως τὴν ἰδέα τῆς σύνδεσης τοῦ λάτρη καὶ τῆς λατρευτικῆς πράξης μὲ κτίριο ἢ ἓνα περιορισμένο καὶ περιφραγμένο χωρὸ, εἰκονιστικὴ ἔκφραση τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν τὰ ὁμοιώματα μὲ ἀνθρώπινες μορφές μέσα σὲ κτίρια ἀπλοῦ ἢ σύνθετου τύπου. Ἐπιπλέον εἶναι εὐλογο νὰ υποτεθεῖ ὅτι τὰ ὁμοιώματα αὐτά, συνδεόμενα μὲ τὴ σειρά τῶν ἀνάλογων ὁμοιωμάτων, ποὺ σχολιάστηκαν στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, δηλώνουν προσέγγιση τῆς λατρείας στὰ ἱερά κορυφῆς πρὸς τὴν οἰκιακὴ - ἀνακτορικὴ λατρεία καὶ τὶς πράξεις της, ὅπως αὐτὲς εἰκονίζονται ὄχι μόνο στὰ ὁμοιώματα ἀλλὰ καὶ στὴν εἰκονογραφία τῆς ἐποχῆς γενικότερα.

Ὅπως εἶπαμε στὸ κεφάλαιο περὶ ρυθμοῦ, τὰ πήλινα εἰδώλια ἀπὸ τὰ ἱερὰ κορυφῆς Πισκοκεφάλου καὶ Κόφινα ἀποτελοῦν ξεχωριστὲς περιπτώσεις, λόγῳ τῆς ἄμεσης ἐπρροῆς ποὺ ἔχουν δεχθεῖ, στὸν ρυθμὸ καὶ τὴ μορφολογία, ἀκόμη καὶ στὴν τεχνικὴ κατασκευῆς, ἀπὸ τὴ νατουραλιστικὴ τέχνη καὶ πλαστικὴ.

Στὰ γυναικεῖα εἰδώλια τοῦ Πισκοκεφάλου ξεχωρίζουν οἱ ἀσυνήθιστα σύνθετες κομμώσεις (ἔγχρ. πίν. 2, *προμετωπίδα*), ἐνῶ στὰ ἀνδρικὰ πλάθεται μὲ ιδιαίτερη προσοχὴ καὶ μὲ τονισμένο μυικὸ ὄγκο τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ κάτω ἄκρα (εἰκ. 135). Ἡ στερεότυπη ἐπανάληψη τοῦ μορφότυ-



MH 9831

135 Ἀνδρικό εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Πισκοκέφαλο.

που σε όλα τα είδωλα του ιερού καταγράφει την παρουσία μιᾶς συγκεκριμένης «κλειστῆς» ομάδας ἀναθετῶν με συγκεκριμένη αισθητική ἀποψη γιὰ τὶς ἀξίες τοῦ σώματος.

Ἀξίες τοῦ σώματος προβάλλονται ἀκόμη πὺ ἐμφατικὰ στὰ πῆλινα είδωλα τοῦ Κόφινα. Αὐτὰ εἶναι πραγματικὰ ἀγαλμάτια, ποὺ φθάνουν ἢ ξεπερνοῦν σὲ ὕψος τὸ μισὸ μέτρο, προσεγγίζοντας ἔτσι τὴν κλίμακα τοῦ μετανακτορικοῦ είδωλου, ποὺ δὲν εἶναι ἀπλὸ ἀφιέρωμα ἀλλὰ ἀντικείμενο λατρείας. Τὸ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο πλάσιμο παράλληλα με τὴν αὔξηση τοῦ μεγέθους ἀποτελοῦν προσδιοριστικὰ σημαντικότητας καὶ στοχεύουν στὴν προβολὴ καὶ τὴν ἐξιδανίκευση τῆς ἀξίας τοῦ γυμνασμένου, ἀθλητικοῦ σώματος ὁμίλων ἀνδρῶν λάτρων.

Ἄλλα μορφικὰ ιδιώματα ποὺ θὰ περιγραφοῦν ἀποσποῦν ἀποφασιστικὰ αὐτὲς τὶς μορφὲς ἀπὸ τὴν ἀνωθυμία τῶν είδωλίων τῶν ἱερῶν κορυφῆς. Πρῶτο τέτοιο στοιχεῖο διάκρισης εἶναι ὁ πῖλος, κωνικὸς ἢ κολουροκωνικὸς (εἰκ. 136), προσδιοριστικὸ ἐπίσημου, ἱερατικοῦ ἢ ἀκόμη καὶ θεϊκοῦ ἀξιώματος.



136 Ἀκατ. (ΜΗ) - Κόφινας.



137 Άκατ. (ΜΗ) - Κόφινας.



138 Βρετ. Μουσείο 1970. 11 - 7.1 - Κόφινας.

Χέρια ειδωλίων με ήμισφαιρική απόληξη με περιχέλωμα περιμετρικά και ἐγχάρακτες ταινίες (εἰκ. 137) ἀνήκουν σὲ ειδώλια πυγμάχων ποὺ φέρουν γάντια πυγμαχίας στερεωμένα με ἱμάντες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σύγκριση με τὰ χέρια τῶν πυκτῶν στὸ ρυτὸ τῶν ἀγωνισμάτων τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ τῶν ἀγοριῶν ποὺ πυγμαχοῦν στὴν τοιχογραφία τοῦ Τομέα Β τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας. Τὸ μοναδικὸ εἶδωλο ἀπὸ τὸν Κόφινα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ποὺ σώζει τὸ ἓνα χέρι φερόμενο πρὸς τὸ στήθος σὲ λατρευτικὴ χειρονομία, φέρει γάντι πυγμαχίας τοῦ τύπου με περιχέλωμα, ὅπως τὰ γάντια τῶν πυκτῶν τοῦ ρυτοῦ τῆς Ἀγ. Τριάδος (εἰκ. 138), ἐνῶ τὰ ἀποσπασματικὰ χέρια μικρῶν ειδωλίων με γάντια, καμπτόμενα στὸν ἀγκῶνα (εἰκ. 137), ἀλλὰ καὶ καμπτόμενα στὸ γόνατο πόδια ὁμοίων ειδωλίων, σὲ θέσεις ἀπόλυτα ἀντίστοιχες με τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια τῶν ἀγοριῶν πυγμάχων τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἀνήκουν μάλλον σὲ ειδώλια ἢ συμπλέγματα πυκτῶν σὲ δράση.

Στὸ ρυτὸ τῶν ἀγωνισμάτων τῆς Ἀγίας Τριάδος οἱ πυγμαχικοὶ ἀγῶνες τελοῦνται μπροστὰ σὲ κιονοστοιχία, συνοπτικὴ ἀσφαλῶς δήλωση τοῦ ἀνακτορικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ περιβάλλοντος, ἀφοῦ τέτοιες κιονοστοιχίες ὑπάρχουν μόνο στὰ μεγάλα ἀνακτορικὰ κτίρια. Βεβαιώνεται ἐπομένως ἡ σχέση αὐτῆς τῆς «ὀμάδας» (ἴσως μιᾶς συντεχνίας ἀθλητῶν εἰδικευόμενων ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία, ὅπως δείχνουν τὰ ἀγόρια - πυγμάχοι τῆς Θήρας) με τὴν κοινωνία τῶν ἀνακτόρων, τὸ φίλαθλο πνεῦμα τῆς ὁποίας ἐκδηλώνεται με θέαση ἢ καὶ συμμετοχὴ σὲ πυγμαχικοὺς ἀγῶνες καὶ ταυροκαθάψια. Ἀφ' ἐτέρου ἡ παρουσία «προβεβλημένων» ειδωλίων πυγμάχων καὶ ἴσως καὶ ἄλλων ἀθλητῶν μὴ ἀναγνωρίσιμης εἰδικότητας (λόγω τοῦ ἐξαιρετικὰ

ἀποσπασματικοῦ χαρακτήρα τοῦ ὑλικοῦ) σὲ ἓνα σημαντικό ἱερὸ ὅπως ὁ Κόφινας μὲ πλῆθος πολύτιμων ἀναθημάτων, τεκμήριο τῆς θρησκευτικῆς δραστηριότητος διακεκριμένων ομάδων ἀναθετῶν, καταγράφει τὸ ὑψηλὸ κοινωνικὸ prestige τῆς συγκεκριμένης ομάδας ἀναθετῶν, ποὺ εἰκονίζονται ὡς πύκτες. Ἀκόμα τὰ εἰδώλια αὐτά, μαζὶ μὲ ἄλλα ἀναθήματα, προορίζονταν νὰ ἐκτίθενται μέσα στὸ ἱερὸ καὶ γι' αὐτὸ κατασκευάζονταν μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια καὶ μὲ σταθερὲς βάσεις, προφανῶς γιὰ νὰ τοποθετοῦνται πάνω σὲ κάποια βάση ἢ ἐξέδρα. Εἶναι φανερὸ ἐπομένως, ἐδῶ ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Πιδοκεφάλου, ἴσως σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις καὶ σὲ ἄλλα ὑπαίθρια ἱερά, ὅτι τὸ εἰδώλιο, ἄγαλμα καλύτερα, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ φορέα συγκεκριμένης κοινωνικῆς ἰδεολογίας, ξεπερνᾷ τὸ πλαίσιο χρήσης ποὺ τοῦ καθορίζει τὸ «λαϊκὸ» ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργεῖται, φθάνοντας στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐπώνυμου ἀντικειμένου, ποὺ δίνει μορφὴ σ' ἓναν ἐκπρόσωπο μιᾶς διακεκριμένης ομάδας.

3. Κοινοτικὰ ἱερά

Ἡ ὑποχώρηση τῶν ἀφηγηματικῶν στοιχείων στὴ μετανακτορικὴ εἰκονογραφία συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ προβολὴ τῶν σημαντικῶν χαρακτήρων ποὺ προσδιορίζουν τὶς ιδιότητες καὶ τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενο τῶν μορφῶν. Ἀκόμα ἡ αὔξηση τοῦ μεγέθους ἀπὸ τὴν κλίμακα τοῦ εἰδωλίου σὲ αὐτὴν τοῦ εἰδώλου μαρτυρεῖ τὴ συγκριτικὴ μεγέθυνση τῆς ἀξίας τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνωνυμίας τοῦ ἀπλοῦ λάτρη σὲ αὐτὸ τοῦ ὁμοιώματος τῆς θεᾶς. Παρόμοιοι κώδικες ταυτοποίησης τῶν μορφῶν λειτουργοῦσαν ὅπως εἶδαμε περι-

πτωσιακά και στην προηγούμενη περίοδο (περιπτώσεις Πισκοκεφάλου, Κόφινα), αλλά στην παρούσα φάση παρατηρείται τάση για χρήση ενιαίου κώδικα μορφοποίησης.

Έτσι αποκτοῦν ιδιαίτερη σημασία τα μορφικά ιδιώματα που ἐξειδικεύουν τὸ περιεχόμενο τῆς λατρείας, κυρίως ἡ χειρονομία τοῦ εἰδώλου, πού ἀποτελεῖ ἀναγνωριστικὸ σημεῖο («θεὰ μὲ ὑψωμένα χέρια») καὶ τὰ σύμβολα πού ἀναφέρονται σὲ ιδιότητες ἢ ὑποστάσεις τῆς θεᾶς. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ προγενέστερο ἐπίπεδο λατρείας δὲν συντελεῖται ἀπότομα ἀλλὰ μέσα ἀπὸ μεταλλαγές τῶν ὁποίων ὀρισμένες μόνον πτυχές εἶναι ἀναγνωρίσιμες στὸ ἐπίπεδο τῆς θρησκευτικῆς εἰκονογραφίας.

Μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση πού προηγήθηκε βεβαιώνεται ὅτι ὁ τύπος τῆς χειρονομίας τῶν ὑψωμένων χειρῶν προηγεῖται χρονικὰ τῆς ἐμφάνισης τῶν εἰδώλων, ἀφοῦ ἀπαντᾷ σὲ νεοανακτορικὰ εἰδώλια πού δὲν διαφέρουν στὸ μέγεθος, στὴ διάπλαση καὶ τῇ διακόσμηση ἀπὸ τὰ κοινὰ εἰδώλια πού ἀποδίδουν λάτρες - σεβίζοντες (εἰκ. 139). Ἐνισχύεται ἔτσι μὲ ἓνα



139 ΜΗ 1807 - Ἀγία Τριάδα.

νέο ἐπιχείρημα ἢ ἀποψη ποὺ εἶχε διατυπώσει ὁ F. Matz ὅτι ἡ ὕψωση τῶν χειρῶν δὲν ἐκφράζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ δέηση ἢ τὴν εὐλογία, νόημα κυρίως ποὺ ἀποδίδεται στὴ χειρονομία τῶν μετανακτορικῶν εἰδώλων, ἀλλὰ τὴν ἐπὶ κλησὶ πρὸς τὴ θεὰ καὶ ἐπομένως προέρχεται ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ εἰκονογραφία τῆς θεοφάνειας. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ γνωστοῦ γωνιώδους σχήματος στὰ μετανακτορικὰ εἴδωλα ὀφείλεται σὺς ἀπαιτήσεις τοῦ ρυθμοῦ καὶ συγκεκριμένα σὺς ἰσχυρὲς τάσεις γιὰ τεκτονικὸ ἐκγεωμετρισμό τῶν μορφῶν ποὺ ἀναπτύσσονται σὺς μετανακτορικὴ περίοδο.

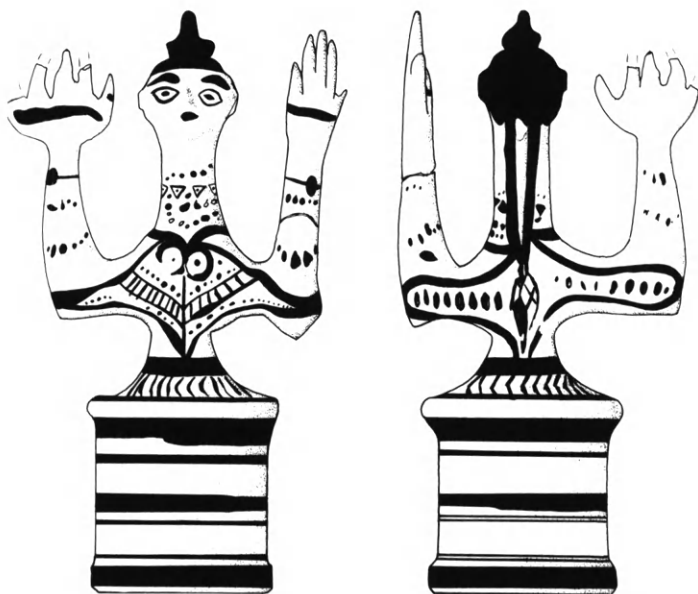
Φαίνεται ὅτι ἡ χειρονομία αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πᾶγιο καὶ ἀναγνωριστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς θεᾶς, ποὺ μεταφυτεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ εἰκονογραφία, σύμφωνα μὲ ἀποψη ποὺ διατύπωσε ὁ Στ. Ἀλεξίου σὺς κλασικὸ ἔργο του γιὰ τὴ μινωικὴ θεά. Βέβαια σὺς Ἀνατολὴ ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία της μετὰ τὰ μέσα τῆς 3ης χιλιετίας καὶ τὴ διάδοσή της σὺς διάρκεια κυρίως τῆς πρώτης Βαβυλωνιακῆς Δυναστείας. Σὺς περίοδο αὐτὴ ἄλλωστε χρονολογοῦνται οἱ δύο γνωστοὶ βαβυλωνιακοὶ κύλινδροι ἀπὸ τὸν Πλάτανο καὶ τὰ Γιοφυράκια μὲ δεόμενες μετὰξὺ ἄλλων μορφές. Ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν θὰ ἦταν κατανοητὴ σὺς Κρήτῃ ἢ πολὺπλοκῃ εἰκονογραφία τῶν σπάνιων εἰσηγμένων ἀνατολικῶν κυλίνδρων, ἢ ἴδια ἡ θεότητα μὲ τὰ ὕψωμένα χέρια δὲν εἶχε ἀσφαλῶς πρωτεύουσα θέσῃ σὺς μεσοποταμιακὸ πάνθεον ὥστε νὰ ἐπηρεάσει μακρόθεν τὴ μινωικὴ εἰκονογραφία. Ἀκόμα δὲν βεβαιώνονται ἀσφαλεῖς ἐρμηνευτικὰ ἀπεικονίσεις δεόμενης θεότητας σὺς παλαιοανακτορικὴ περίοδο, ἐνῶ ἡ χειρονομία ὕψωσης χειρῶν, ποὺ ἐμφανίζεται σποραδικά, εἶχε μᾶλλον ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατέθηκαν βεβαιώνουν ὅτι ἡ ἐμφάνιση καὶ διάδοση τῆς χειρονομίας στὰ εἰδώλια συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀφηγηματικῆς εἰκονογραφίας μὲ θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Ὅσο τὰ ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα ὑποχωροῦν, τόσο ἐπεκτείνονται οἱ συμβολισμοί. Ἔτσι ἡ χειρονομία τῆς ὑψωσης τῶν χειρῶν γίνεται τὸ σύμβολο τῆς μινωικῆς θεᾶς ἀποκτώντας ἓνα ξεχωριστὸ νόημα ποὺ δὲν εἶχε προηγουμένως. Τὸν μεταβατικὸ χαρακτήρα τῆς λατρείας στὸ χρονικὸ μεταίχμιο ἀνάμεσα στὴ νεοανακτορικὴ - κνωσιακὴ ἀνακτορικὴ καὶ τὴ μετανакτορικὴ περίοδο εἰκονογραφεῖ συνοπτικὰ τὸ



140 ΜΗ 3862 - Κνωσός, Τερὸ Διπλῶν Πελέκεων.

περιεχόμενο του Ίεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων. Τὰ ἀφηγηματικά στοιχεῖα λανθάνουν ἀκόμα, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ τέσσερα μικρότερα εἰδῶλια ποὺ εἰκονίζουν λάτρεις ἢ ἀναθέτες σύμφωνα μὲ τὰ καθιερωμένα τῆς νεοανακτορικῆς εἰκονογραφίας (εἰκ. 140). Ὅμως ἡ κεντρικὴ μορφή (εἰκ. 141) εἶναι βέβαιο ὅτι εἰκονίζει τὴ θεότητα. Τὸ ἀποδεικνύει ἄλλωστε καὶ τὸ σύμβολο τῆς θεοφάνειας, τὸ πουλί, ποὺ κάθεται πάνω στὸ κεφάλι της. Εἶναι ἐπομένως σαφές ὅτι τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῆς εἰκονιζόμενης σκηνῆς εἶναι ἡ ἐξ Ἀποκαλύψεως παρουσία τῆς θεᾶς μέσα στὸν «οἶκο» της, ποὺ καθοσιώνεται ὡς ἱερὸ ἀπὸ τὴ θεία παρουσία. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἡ παρουσία τοῦ



141 ΜΗ 3861 - Κνωσός, Ἱερὸ Διπλῶν Πελέκεων.



MH 9306 - Γάζι



MH 9307 - Γάζι



MH 11042 - Καρφή



142α Ἡ παρουσία τοῦ πτηνοῦ ὡς συμβόλου τῆς θεᾶς.



MH 11042 - Καρφή

142β *Ἡ παρουσία τοῦ πτηνοῦ ὡς σὺμβόλου τῆς θεᾶς.*

πτηνοῦ ὡς σὺμβόλου τῆς θεᾶς εἶναι δεσπόζουσα σὲ ὅλα τὰ μετανακτορικὰ ἱερά (*εἰκ. 141, 142α-β*), ἐπειδὴ τὸ πουλὶ εἶχε πρὸ πολλοῦ καθιερωθεῖ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἰδεογραφικὸ σύμβολο τῆς θεοφάνειας.

Τὸ νοηματικὸ πλαίσιο τοῦ κοινοτικοῦ κύκλου λατρείας ἀποκαλύπτει μὲ τὸν λιτό, πυκνὸ καὶ ἀφαιρετικὸ τρόπο τῆς μετανακτορικῆς εἰκονογραφίας ὁ μοναδικὸς γνωστὸς τύπος ὁμοιώματος οἰκίσκου - ἱεροῦ τῆς περιόδου αὐτῆς, ὁ λεγόμενος hut-urn, μὲ παραδείγματα ποὺ καλύπτουν τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν ΥΜ ΙΙΒ ἕως τὴν ΠΓ Β, ὅπως δηλαδὴ περίπου καὶ τὰ κοινοτικὰ ἱερά μὲ τὶς θεές (*εἰκ. 143*). Ὁ τύπος μάλλον προέρχεται ἀπὸ τὰ κυκλικὰ ὁμοιώματα ἱερῶν τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ποὺ ἀποδίδουν συμβολικὰ καὶ συμβατικὰ ἓνα σχῆμα ἱεροῦ κυρίου, ποὺ μάλλον δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ πραγματικὲς κατασκευές. Μοναδικὸ τεκτονικὸ στοιχεῖο τῶν ναῖσκων, ὅπως καὶ τοῦ προγενέστερου ὁμοιώματος ἀπὸ τὸν Καμηλάρη (*βλ. σ. 110, εἰκ. 124*) εἶναι ἡ θύρα, ἡ ὁποία στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀσφαλίζει μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, δηλαδὴ μὲ κινητὸ

στέλεχος που περνάει μέσα από θηλειές στα πλάγια του ανοίγματος. Μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας ἀποκαλύπτεται τὸ εἰδώλιο τῆς θεᾶς, μόνιμο ἢ κινητό, ὅπως ὑποθέτουμε στὶς περιπτώσεις πὺ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει. Τὸ εἰδώλιο αὐτὸ καθοσιώνει τὸν οἰκίσκο ὡς ναῖσκο - κατοικία τῆς θεᾶς. Παράλληλα ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ εἰδώλου πὺ συντελεῖται μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας ἀνατρέχει στὸ νοηματικὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ τὸν τύπο μιᾶς θρησκευτικῆς πράξης δραματοποιημένης θεοφάνειας, μιᾶς λειτουργίας ἐν εἵδει θεατρικοῦ δράματος, πὺ, κατὰ μία ἄποψη, λάμβανε χώρα μέσα στὸ ἀνάκτορο ἢ σὲ κοντινές «ἐπαύλεις» μὲ εἰδικές ἀρχιτεκτονικὲς διαμορφώσεις, μέσα σὲ μεγάλα δωμάτια μὲ πολὺθυρα πὺ ἀσφαλῶς χωροῦσαν ἱκανὸ ἀριθμὸ πιστῶν. Τὰ ὁμοιώματα ἀντίθετα ἐπαληθεύουν αὐτὸ πὺ εἶναι ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀνασκαφικὴ συνά-



ΜΗ 1773

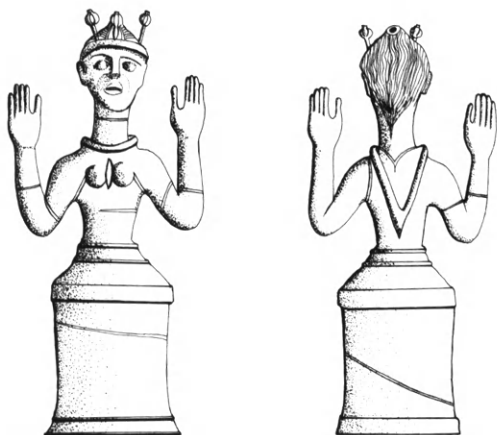
143 Ὁμοίωμα οἰκίσκου ἀπὸ τὴν Φαιστό.

φεια τῶν κοινοτικῶν ἱερῶν: ὅτι δηλαδὴ ὁ περιορισμένος χώρος τους δὲν ἀρκοῦσε γιὰ τὴν ὀργάνωση τελετῶν μὲ συμμετοχὴ λάτρων, ἀλλὰ μόνο γιὰ ἀτομικὲς προσφορές, ἀφοῦ τὰ δωμάτια εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ περιέχουν συνήθως ἀρκετὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη. Λεῖπουν ἀκόμα ὁμοιώματα ἱερῶν μὲ ἀναπαραστάσεις λατρείας στὸ ἐσωτερικὸ τους, ἀντίστοιχα μὲ αὐτὰ τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχαν καὶ πραγματικὰ ἱερὰ ποὺ στέγαζαν ἀνάλογες λατρευτικὲς πρακτικές.

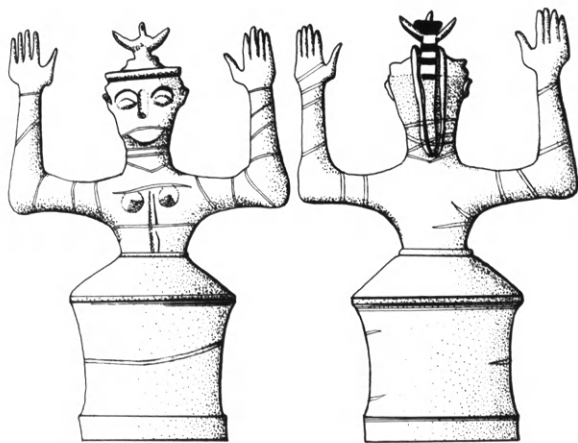
Ἡ ἀπουσία εἰδωλίων ποὺ νὰ μποροῦν μὲ κάποια βεβαιότητα νὰ ταυτιστοῦν μὲ λάτρεις σὲ ἀφηγηματικὲς σκηνὲς μαρτυρεῖ ὅτι ἔχει πλέον ἀποκατασταθεῖ ἀπευθείας ἐπαφὴ τοῦ λάτρη, ὡς φυσικοῦ προσώπου, μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς λατρείας χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἐνδιάμεση ἀφήγηση ἢ ἡ παρεμβολὴ ἐπεξηγηματικῆς εἰκονογραφίας. Φαίνεται ὅτι οἱ λατρευτικὲς πράξεις ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀπλὸ χρήστη (καὶ ὄχι μὲσω κάποιου ἐπίσημου, ἐξουσιοδοτημένου ἱερατείου), εἴτε μέσα στὸν «οἶκο» εἴτε ἀκόμα καὶ σὲ ὑπαίθριο χώρο ὅταν πρόκειται γιὰ πάνδημες τελετὲς μὲ συμμετοχὴ πολλῶν μελῶν τῆς κοινότητος.

Γι' αὐτὴν τὴν κατηγορίαν λατρευτικῶν πράξεων ποὺ ἐστιάζονται στὰ εἶδωλα διαθέτουμε ἔμμεσες μόνο πληροφορίες ἀφοῦ, ὅπως εἴπαμε, ἀπουσιάζει ἡ ἐπεξηγηματικὴ εἰκονογραφία. Ἡ τάση ὅμως ἐνσωμάτωσης πληροφοριῶν ποὺ ἀφοροῦν στὸ περιεχόμενο τῆς λατρείας στὴν ἴδια τὴ μορφή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ποικίλα σύμβολα ἐξειδίκευσης ποὺ φέρει πάνω του κάθε εἶδωλο, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι κάποια ἐπιμέρους εἰκονογραφικά - μορφολογικά χαρακτηριστικὰ ὁρισμένων εἰδῶλων ἴσως ἀναφέρονται ὑπαινικτικὰ σὲ πρακτικὲς λατρείας.

Ἀναφέραμε ἤδη τὴν ἀσυνήθιστη διακόσμηση εἰδώλων ἀπὸ τὸ Γάζι καὶ τὸ Καρφὶ μὲ ἐλίσσόμενες περὶ τὸ σῶμα, τὰ χέρια καὶ τὴν κεφαλὴ λευκὲς ταινίες (εἰκ. 144), ποὺ κατὰ τὴν ἀπο-



MH 9305

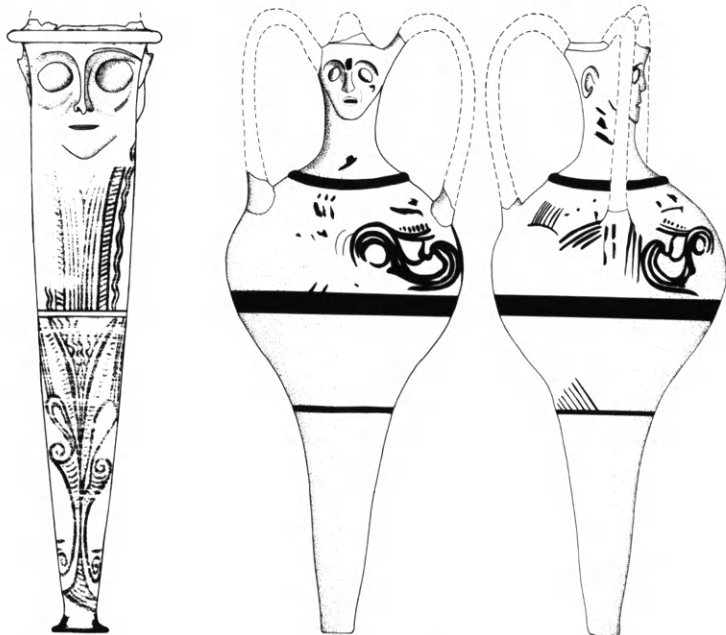


MH 9307

144 Εἶδωλα ἀπὸ τὸ Γάζι.

ψηή μας αντικαθιστοῦν ἢ ἀναπαριστοῦν σὲ μόνιμη βάση τὸν στολισμὸ τῶν εἰδώλων μὲ λευκὲς ὑφασμάτινες ταινίες. Ἀντίστοιχες πρακτικὲς μᾶς εἶναι ἄλλωστε γνωστὲς ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας σὲ ἐλληνικά, ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακά ἱερά, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ πιθανὴ περίπτωση μεταφορᾶς εἰδώλου στολισμένου μὲ ταινίες σὲ τοιχογραφία τῆς Τίρυνθας.

Σημειώθηκε ἀκόμα ἡ μορφολογικὴ συνάφεια τῶν ἀνθρωπομορφων σκευῶν μὲ τὰ εἴδωλα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σύνταξη πλαστικῶν καὶ γραπτῶν προσθηκῶν καὶ διακοσμῆσεων στὰ ἀγγεῖα (περιπτώσεις ρυτῶν ἀπὸ τὶς Μοῖρες καὶ τὸ Καρφί, *εἰκ. 145*) ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν τριμερῆ ἄρθρωση τοῦ εἰδώλου,



145α ΜΗ 22038 - Μοῖρες.

145β ΜΗ 11050 - Καρφί.

ἀπὸ τῆ φούστα, τὸν κορμὸ καὶ τὴν κεφαλὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόδοση γραπτοῦ περικορμίου στὴ μεσαία ζώνη τοῦ ρυτοῦ τῶν Μοιρῶν, σὰν αὐτὸ νὰ ἦταν κορμὸς εἰδώλου. Οἱ συνειρμοὶ αὐτοὶ μάλλον ὑποδηλώνουν καὶ τὴ λειτουργικὴ συνάφεια τῶν ἀνθρωπόμορφων ἀγγείων, ὡς σπονδικῶν σκευῶν, μὲ τὰ εἴδωλα, ἐνῶ, καὶ ἀντίστροφα, ἡ διαμόρφωση τῆς κεφαλῆς ὀρισμένων εἰδῶλων στὸ σχῆμα κρατηρόσχημου ἀγγείου (*εἰκ. 146*) μαρτυρεῖ ἐπίσης τὴ συνάφεια τοῦ εἰδώλου, ὡς δέκτη σπονδῶν, μὲ σπονδικὰ ἀγγεῖα. Τὴν ἐμμονὴ στὴν τέλεση σπονδῶν μαρτυρεῖ καὶ τὸ σχῆμα τῶν σωληνωτῶν σκευῶν, ποὺ συνυπάρχουν μὲ τὰ εἴδωλα, καὶ εἶναι κατάλληλα γιὰ διοχέτευση ὑγρῶν.



MH 9308 - Γάζι



MH 11045 - Καρφι

4. Υπαίθρια λατρεία

Στὸ τέλος τῶν μετανακτορικῶν χρόνων καὶ στὴν Ὑπομινωικὴ περίοδο σημειώνεται ἀναζωπύρωση τῆς υπαίθριας λατρείας. Ἡ σχέση μὲ τὸν προγενέστερο κύκλο υπαίθριας λατρείας δὲν ἔχει ἀποσαφηνισθεῖ, ἐνῶ ἀντίθετα ἐπισημαίνονται πολλὰς διαφορές, κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τοῦ χώρου ἐγκατάστασης ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος, τὴ σύνθεση καὶ τὴ συνάφεια τῶν ἀναθημάτων.

Τὸ σημαντικότερο ἱερὸ τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι ἀναμφίβολα ἡ «Πλατεία τῶν ἱερῶν» τῆς Ἀγίας Τριάδας. Οἱ πλούσιοι ἀποθέτες του περιεῖχαν πολλὰ ἀνδρικά κυρίως εἰδώλια, ἀνθρωπομορφα ἀγγεῖα, τροχήλατα καὶ χειροποίητα εἰδώλια ζώων, ταύρων κυρίως, φανταστικά ὄντα, ὁμοιώματα κεράτων καὶ ἀρμάτων. Παρόμοια εὐρήματα, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ συνάφεια προέρχονται ἀπὸ τὴ Φαιστό, Τύλισο, Καραβάν - Σεραί Κνωσοῦ, Μοῖρες, τὸν Κερατόκαμπο Βιάννου, τὸ ἱερὸ Σύμης Βιάννου καὶ τὰ σπήλαια Πατσοῦ, Ψυχροῦ καὶ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο.

Ἡ ἔνταση τῆς υπαίθριας λατρείας σχετίσθηκε μὲ μετακινήσεις μυκηναϊκῶν φύλων πρὸς τὴν Κρήτη στὴν ὀψιμὴ μετανακτορικὴ. Βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ μεταναστεύσεις αὐτὲς προκάλεσαν στροφὴ πρὸς τὴν παραδοσιακὴν υπαίθρια λατρεία, ἡ ὁποία, ἂν καὶ πέρασε σὲ στάδιο ὑφേശῆς στὴν ὀψιμὴ νεοανακτορικὴ καὶ πρώιμὴ μετανακτορικὴ, δὲν διακόπηκε ποτέ. Ἡ στροφὴ αὐτὴ στὴ θρησκεία συνδυάζεται μὲ ἀνάλογες παρορμήσεις στὸν χῶρο τῆς τέχνης στὴν ἴδια περίοδο, ὅπου ἡ ἀποδοχὴ δομικῶν ἀρχῶν τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης προκαλεῖ ἀντίρροπὴ τάση ἐπιστροφῆς στὶς ρίζες τοῦ μινωικοῦ νατουραλι-

σμοῦ. Ἔτσι δημιουργοῦνται μεικτὲς κρητομυκηναϊκὲς μορφὲς τέχνης καὶ θρησκείας. Εἰδικότερα σημειώνεται ὅτι ἡ ἐπάνοδος στὴν ὑπαίθρια λατρεία συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση νέων μορφῶν καὶ ἀντιλήψεων, ποὺ δὲν ἔχουν μινωικὸ παρελθόν, ἐνῶ ὁδεύουν πρὸς τὴν ἐξαφάνιση παλαιοί, γνωστοὶ τύποι. Συγκεκριμένα, ἡ μινωικὴ θεά, πλευρὲς καὶ ιδιότητες τῆς ὁποίας σκιαγραφοῦν τὰ εἰδῶλια τῶν ἱερῶν κορυφῆς καὶ μορφοποιοῦν τὰ μετανακτορικὰ εἰδῶλα, λείπει ἐντελῶς ἢ ὑπο-



MH 26485



MH 26490



MH 26487

147 Εἰδῶλια ἀπὸ τὸν Ἀἴμονα.



MH 26491

148 Εἰδῶλιο μορφῆς μὲ ὑψωμένα χέρια ἀπὸ τὸν Ἀἴμονα.

βαθμίζεται σὲ ἀνώνυμες μορφές πού δὲν ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς λάτρεις. Ἀρκετὰ τέτοια εἰδώλια ἔχουν ἀναφερθεῖ ἀπὸ ἀποθέτες ἱερῶν, ἕως τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Διαθέτουν συνήθως κυλινδρικό κορμό (*εἰκ. 147*), δὲν λείπει ὅμως καὶ ὁ τύπος τῆς καθιστῆς μορφῆς, πού σχολιάστηκε προηγουμένως, ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τοῦ εἰδώλου μὲ ὑψωμένα χέρια σὲ μινιατούρα (*εἰκ. 148*), γεγονός πού τεκμηριώνει ὅτι ὁρισμένα τοῦλάχιστον ἀπὸ αὐτά, ἀποδίδουν θεότητες τοῦ μινωικοῦ πανθέου: μάλλον ἀποτελοῦσαν ἀναθήματα συντηρητικῶν στὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις προελληνικῶν φύλων.

Ἄλλες ὅμως κατηγορίες ἀναθημάτων ἀποτυπώνουν νεωτεριστικὲς ἀντιλήψεις. Ἡ δήλωση τοῦ ἀνδρικοῦ γεννητικοῦ ὄργάνου στὰ εἰδώλια ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ΥΜ ΠΙΓ εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (*εἰκ. 149α*) καὶ στὸ ΥΜ ΠΙΑ2-Β εἰδώλιο τοῦ Πόρου (*εἰκ. 149β*) καὶ δὲν ἔχει προγενέστερα μινωικὰ παράλληλα, ἐνῶ ἀντίθετα ὑπάρχουν περίπου σύγχρονα παραδείγματα στὸ Αἰγαῖο καὶ τῇ μυκηναϊκῇ Ἑλλάδα, γεγονός πού τεκμηριώνει ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἦλθε μαζὶ μὲ τὰ νέα φύλα.



149α ΜΗ 18647 - Ἁγία Τριάδα.



149β Ἀκατ. (ΜΗ) - Πόρος.

Τὰ κρητικά ειδώλια εἶναι μικροῦ μεγέθους καὶ ἀνώνυμα, χωρὶς χαρακτηριστικά θείας φύσης, ἀποδίδουν ἐπομένως ἄρρενες λάτρες. Τὸ γεννητικὸ ὄργανο δηλώνει τὸ φύλο, ὅπως καὶ τὸ γένειο, ἐνῶ τὴν ιδιότητα τοῦ πολεμιστῆ ἢ κυνηγοῦ προσγράφει ὁ ταινιόσχημος γραπτὸς ἱμάντας τοῦ τελαμώννα. Ἴσως ἀκόμα αὐτὴ ἡ παραστατικὴ, ρεαλιστικὴ ἀπόδοση τῆς γυμνότητος ὑπαινίσσεται τὰ ἔθιμα μύησης ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἐφηβεία στὴν ὠριμότητα, ὅπως τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη παράδοση *Ἐκδύσια* ἢ *Περιβλημαῖα*. Τὴν πιθανότητα αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ παρουσία σποραδικῶν γυμνῶν γυναικείων ειδωλίων μὲ ὑπομινωικά χαρακτηριστικά, μὲ δηλωμένο ἐπίσης τὸ γεννητικὸ ὄργανο στὸν ἴδιο ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας. Οἱ ἀναθέσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν πολὺ πιθανὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐθίμου τέλεσης ὁμαδικῶν γάμων μετὰ τὴν ἐνηλικίωση. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ ὑπαινίσσεται ἴσως ἓνα σύμπλεγμα ἀγκαλιασμένων ἐτερόφυλων ειδωλίων ἀπὸ τὸ σπήλαιο Πατσοῦ, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὑπομινωικὴ περίοδο.

Ἐνα πρῶιμο παράδειγμα “μαστιγοφόρου” ἀπὸ τὸν Πρινιά χρονολογεῖται μὲ στυλιστικὰ κριτήρια πρὸς τὴν ΥΜ ΙΙΓ (*εἰκ.* 150). Ὁ τύπος παρουσιάζεται σὲ ἐξελιγμένη μορφὴ σὲ μερικὰ πῆλινα Ὑπομινωικά - Πρωτογεωμετρικά ειδώλια ἀπὸ τὴν

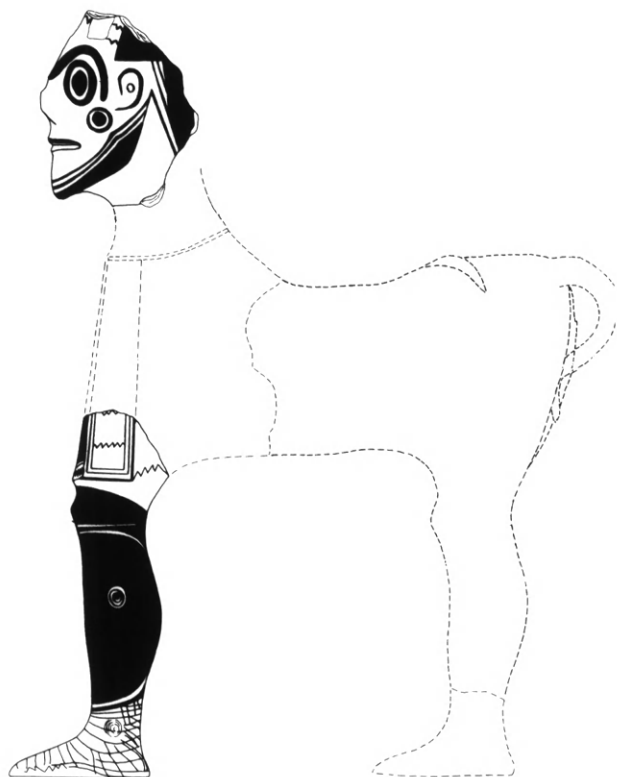


150 ΜΗ 21459 - Πρινιάς.

Ἁγία Τριάδα, καὶ ἓνα χάλκινο Ὑστερογεωμετρικὸ ἀπὸ τῆ Σύμης. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ “μαστιγοφόρος” κρατεῖ τὸ μαστίγιον μὲ τὸ χερί ἀνασηκωμένο στὸ ὕψος τοῦ ὤμου, ἐνῶ στὸ πρῶμο παράδειγμα τοῦ Πρινιᾶ ἡ μορφὴ ἀποδίδεται ὡς σεβίζουσα στὴν παραδοσιακὴ μινωικὴ χειρονομία μὲ τὰ χέρια στὸ στήθος. Τὴν τέλεση πάντως “διαμαστιγώσεων” στὴν Κρήτη δὲν ἐπαληθεύουν οἱ πηγές, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ δωρικὴ Σπάρτη, ὅπου περιλαμβάνεται στὰ ἔθιμα μύησης καὶ ἀγωγῆς τῶν νέων. Ἴσως στὴν Κρήτη παραμελήθηκε γρήγορα καὶ ἐγκαταλείφθηκε μετὰ τὴν Ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο.

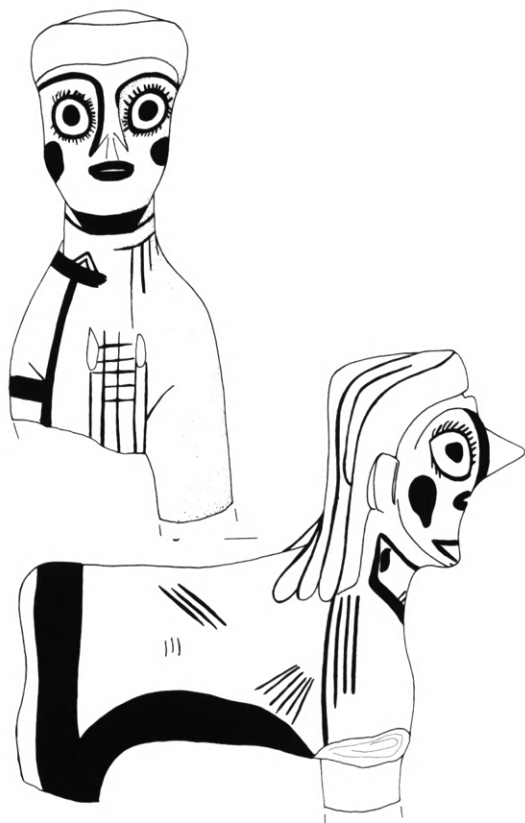
Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνάθεση φανταστικῶν ἀνθρωπόμορφων ὄντων, κυρίως στὸ ἱερὸ τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ σποραδικὰ σὲ δύο ἀκόμα ἱερά. Ἡ εἰκονογραφικὴ καὶ μορφολογικὴ ἀνάλυση τοῦ τύπου βεβαίωσε ὅτι τὰ πρωιμότερα παραδείγματα διαθέτουν πόδια ἀνθρώπου, ποὺ φέρει μυκηναϊκοῦ τύπου σάνδαλα καὶ κνημίδες, σῶμα ζώου, μάλλον ταύρου, καὶ ἀνδρική κεφαλὴ. Τὸ ἀποσπασματικὸ διατηρημένο ὄν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται τὰ μπροστινὰ πόδια καὶ ἡ κεφαλὴ (*εἰκ.* 151), φέρει ἀκόμα σύστημα ταινιῶν ποὺ καλύπτει τὸ στέρνο καὶ τοὺς μηρούς. Τὸ σύστημα ταινιῶν ποὺ καλύπτει τὸ στέρνο καὶ τοὺς μηρούς σὰν ποδιὰ θυμίζει ἀντίστοιχο μορφολογικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς αἰγυπτιακῆς σφίγγας τοῦ Νέου Βασιλείου, ποὺ γνωρίζει μεγάλη διάδοση στὴν Ἀνατολή, ὅμως ἡ ἄμεση ἐπίδραση εἶναι ἀμφίβολη, ἀφοῦ λείπουν σύγχρονα τοῦλάχιστον εἰκονογραφικὰ παράλληλα στὴν Κρήτη. Ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ποδιῶν αὐτῶν σὲ φανταστικὸ ὄν μὲ σῶμα ζώου καὶ ὄχι σὲ ἀνθρωπόμορφο εἶδωλο, ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ μηροὶ εὐρύνονται ἀπότομα

πρὸς τὴ σύμφυση μὲ κυλινδρικό κορμὸ ζώου, ὅπως παρατηρεῖται ἄλλωστε σὲ σύγχρονα ζωόμορφα εἴδωλα. Στὴν εἰκόνα μας τὸ πίσω τμήμα τοῦ συμπληρώθηκε κατ' ἀναλογίαν καὶ μὲ ἐλαφρὰ σμίκρυνση τῆς κλίμακας λίγο μεγαλύτερου ὁμοίου ὄντος ποῦ εἶχε πιθανότατα πλασθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τεχνίτη μὲ πανομοιότυπα μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά καὶ γραπτὴ διακόσμηση. Ὅπως ἐλέχθη ὑπάρχουν ἀκόμα ἀρκετὰ πόδια



151 ΜΗ 1812, 3103α, ΗΤΡ 437 - Ἀγία Τριάδα.

ἀνάλογων μεγαλύτερων καὶ μικρότερων ἀνθρωπόμορφων ὄντων, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ στυλιστικά κριτήρια στὴν ἴδια περίοδο. Μετὰ τὴν ΥΜ ΙΙΙΓ τὰ ὄντα αὐτὰ ἐκφυλίζονται, μικραίνουν, τὰ χαρακτηριστικά σχηματοποιοῦνται, οἱ λαιμοὶ ἐπιμηκύνονται καὶ οἱ κεφαλὰς μεγεθύνονται, σύμφωνα μὲ τὶς τρέχουσες ἀντιλήψεις, ἐνῶ ἡ διακόσμηση ἀπλουστεύεται. Τὰ πό-



152 ΜΗ 3145 - Ἀγία Τριάδα.

δια τους δὲν εἶναι πὰ ἀνθρώπινα καὶ δὲν διαφέρουν ἀπὸ αὐτὰ τῶν ζωόμορφων εἰδωλίων. Σὲ αὐτὴ τὴ στυλιστική καὶ χρονικὴ βαθμίδα ἀνήκει ἡ λεγόμενη σφίγγα (εἰκ. 152). Μετὰ τὴν Ὑπομινωικὴ - Πρωτογεωμετρικὴ δὲν εἶναι γνωστὸ κανένα παράδειγμα.

Ἀκριβῆ παράλληλα δὲν ἀναφέρονται στὴν προγενέστερη μινωικὴ εἰκονογραφία. Συνήθως ἡ προέλευση τέτοιων μεικτῶν μορφῶν, ὅπως οἱ σφίγγες καὶ οἱ γρύπες, ἀναζητεῖται στὴν Ἀνατολή, ὅπου τὸ θεματολόγιο τῶν φανταστικῶν ὄντων εἶναι ἰδιαίτερα πλούσιο ἤδη ἀπὸ τὴν τρίτη χιλιετία. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ἓνα ὄν μὲ χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπου καὶ ταύρου («Bull-man»), ποὺ δὲν παρουσιάζει ὅμως ἰδιαίτερες ὁμοιότητες μὲ τοὺς ταυράνθρωπους τῆς Ἀγίας Τριάδας. Τὸ πλησιέστερο μορφολογικὰ παράλληλο τῶν φανταστικῶν ὄντων τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀπαντᾷ στὴν Κύπρο, σὲ σύγχρονο ἱερὸ τῆς Ἑγκωμῆς: πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τοὺς δύο πῆλινους «κενταύρους», οἱ ὁποῖοι ἐρμηνεύθηκαν ὡς συνοδοὶ ἀνδρικῆς θεότητας ποὺ σχετίζεται μὲ ταύρους καὶ ταυροθυσίες. Πρόσθετο στοιχεῖο ἐνισχυτικὸ τῆς συνάφειας τοῦ περιεχομένου τῆς λατρείας ἀποτελεῖ ἡ ἀνάθεση εἰδωλίων ταύρων σὲ δύο ἱερὰ τῆς Ἑγκωμῆς καὶ στὸ σύγχρονο μὲ αὐτὰ ἱερὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας. Φαίνεται ὅμως πιθανότερο ὅτι ἡ ἰδέα γιὰ τὴ μορφοποίησή τους ἦλθε ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Κύπρο παρὰ ἀντίστροφα.

Τὰ φανταστικά ὄντα ἐπομένως στὴν Ἀγία Τριάδα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ δεῖγμα συγκρητισμοῦ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ μινωικῆς εἰκονογραφίας ποὺ μορφοποιήθηκε στὴν Κρήτη. Ἡ προσθήκη ταινιῶν στὸ στέρνο ἴσως ὀφείλεται σὲ συ-

νειρμό με τὸ μοτίβο τῆς αἰγυπτιακῆς σφίγγας λόγω ἐξωτερικῆς ὁμοιότητος, μυκηναϊκὰ εἶναι τὰ σάνδαλα, οἱ κνημίδες καὶ ὁ τύπος τοῦ γενείου καὶ τέλος κρητικὰ εἶναι τὸ τοξωτὸ διάδημα καὶ ἡ πλαστικὴ ἀντίληψη, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐντόπια καλλιτεχνικὴ παράδοση.

Ὡστόσο ἂν καὶ ὀρισμένα εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ δὲν εἶναι κρητικὰ τὸ νοηματικὸ του περιεχόμενο δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετο μετὰ τὴν ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἰδιαίτερη σημασία τοῦ ταύρου στὴν τελετουργία τῆς θυσίας. Ἐπίσης σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ εἰδωλίων ταύρων τόσο στὸ ἱερὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας, ὅσο καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα ἱερά. Δὲν εἶναι ἀκόμα τυχαῖο ὅτι σὲ δύο ἱερά στα ὁποῖα βρέθηκαν ἀνθρωπόμορφα ὄντα, στὸ ἱερὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ στὸ σπήλαιο τοῦ Ἑρμοῦ Κραναίου, ἀνατέθηκαν ἐπίσης πῆλινα κέρατα καθοσιώσεως μετὰ βαιτυλόσχημο στέλεχος στὸ ἐσωτερικὸ τους καὶ ἐπικολλημένα ἢ ζωγραφισμένα στὸ κεντρικὸ καὶ τὰ πλάγια στελέχη χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπινης μορφῆς. Τὸ σύμβολο αὐτὸ τῶν σχηματοποιημένων κεράτων μετὰ κυλινδρικὸ βαιτυλόσχημο στέλεχος συνάπτεται εἰκονογραφικὰ ἅμα μετὰ τὸν ταῦρο πιθανότατα ὡς σύμβολο καθοσιώσεώς του, ἀφοῦ εἰκονίζεται ἀνάμεσα στὰ κέρατά του στὴ σαρκοφάγο τῶν Γουρνιῶν καὶ σὲ ἀπλοποιημένη μορφή στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἐπισκοπῆς. Ὁ ἐξανθρωπισμὸς λοιπὸν τοῦ ταύρου, ποὺ τεκμηριώνεται εἰκονογραφικὰ ἀπὸ τοὺς ταυράνθρωπους τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τῶν ἄλλων συναφῶν ἱερῶν, φαίνεται ὅτι συμπάρεισε πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ τὸ συμβολικὸ του ὁμοίωμα - ὑποκατάστατο, δηλαδὴ τὸ σκεῦος τῶν κεράτων καθοσιώσεως. Τὸ νόημα αὐτῶν τῶν συμβολισμῶν ἀπορρέει πθα-

νότατα από ἀρχέγονες τοτεμικές ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ἀνθρωπομορφισμό τῶν ζώων καὶ τὸν θηριομορφισμό τῶν θεῶν ποὺ ἀποτυπώνονται σὲ πολλὰ ἀρχαῖες θρησκείες καὶ μύθους καὶ μετὰξὺ αὐτῶν καὶ στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Σχετίζεται ἀκόμα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς θυσίας καὶ συγκεκριμένα μὲ πράξεις τελετουργικῆς ἐξομοίωσης τοῦ θύτη μὲ τὸ θύμα, ποὺ εἰκονοποιεῖται μὲ τὴν περιένδυση τοῦ σώματος τοῦ θύτη μὲ τὴν δорὰ τοῦ θύματος. Ἵσως λοιπὸν καὶ τὰ αἰνιγματικὰ ἀνθρωπομορφικὰ ὄντα τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν εἶναι στὴν πραγματικότητα συμβολικὲς καὶ παραστατικὲς ἀπεικονίσεις μιᾶς σημαντικῆς τελετουργικῆς πράξης, ἅμεσα σχετιζόμενης μὲ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῆς θυσίας τοῦ ταύρου. Ἄλλωστε καὶ τὰ πῆλινα εἰδῶλια ταύρων ποὺ εἶναι ὁμοιώματα πραγματικῶν παραπέμπουν συνειρμικὰ στὴν τελετουργία τῆς ἀνάθεσης ὁμοιωμάτων τοῦ ἱεροῦ ζώου στὴ θεότητα, πιθανότατα ἰσοδύναμης νοηματικὰ μὲ μία πραγματικὴ θυσία.

Μὲ τὴν στυλιστικὴ, εἰκονογραφικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε ἐπιχειρήθηκε συνολικὴ ἐξέταση τῶν πῆλινων ἀνθρωπόμορφων εἰδωλίων καὶ εἰδώλων ὡς φορέων ποικίλων πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τρέχουσες κοινωνικὲς, αἰσθητικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἀνήκουν.

Ὁ προσδιορισμὸς πάντως τῆς λειτουργικῆς τοῦ συνάφειας εἶναι θέμα καθορισμοῦ τῆς σχέσης μὲ τὸ κοινωνικοθρησκευτικὸ τοῦ περιβάλλοντος, εἴτε ὡς ἀντικειμένων λατρείας, εἴτε, εὐρύτερα ὡς πομπῶν μηνυμάτων γιὰ τὶς ἀξίες καὶ τὴν ἰδεολογία τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας ἣ ὁποία τὰ χρησιμοποίησε σὲ συγκεκρι-

κριμένη χρονική στιγμή και για ένα αποχρώντα λόγο. Γι' αυτό η αξιολόγηση του ύλικου προϋποθέτει ακριβή αποτύπωση των συνθηκών εύρέσεως και των συνευρημάτων, αλλά και την πλήρη δημοσίευση των συνόλων μέσα στα όποια βρέθηκαν τα δημιουργήματα της ανθρωπομορφικής πηλοπλαστικής.

Όμως, όπως σημειώσαμε ήδη, οι ανασκαφικές πληροφορίες που συνοδεύουν το μεγαλύτερο μέρος του ύλικου είναι ανεπαρκέστατες. Έτσι αναμένοντας την ολοκλήρωση των συστηματικών ανασκαφών και τις πλήρεις τελικές δημοσιεύσεις, μένουν αναγκαστικά προς έρευνα μείζονα ζητήματα, για τα όποια δέν υπάρχουν ακόμα ικανοποιητικές απαντήσεις. Τέτοια είναι η συνολική έρμηνεία του φαινομένου του «ανθρωπομορφισμού» ως έκφρασης κοινωνικής ιδεολογίας στα παλαιοανακτορικά, νεοανακτορικά και μετανακτορικά ιερά, ο προσδιορισμός των στοιχείων εκείνων που καθορίζουν την «ιερότητα» της μορφής που αποτυπώθηκε στον πηλό, των λόγων που επέβαλαν την ανάθεσή της, ή σημασία και οι κοινωνικές προεκτάσεις της πράξης ανάθεσης για τους ίδιους τους αναθέτες, αλλά και η σχέση και συνάφειά της, λειτουργική και ιδεολογική, με άλλες παρεμφερείς δραστηριότητες που ασκήθηκαν στον ίδιο χώρο.

Όμως ή διεξοδικότερη προσέγγιση θεμάτων, όπως τα παραπάνω, εκτός του ότι συναντά την έγγενή δυσχέρεια που αναφέρθηκε, δηλαδή την έλλειψη επαρκών στοιχείων, αποτελεί πεδίο έρευνας ειδικά προσανατολισμένης και υπερβαίνει τα όρια και τους στόχους μιās σύντομης πραγματείας.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. L. d'Agata, *Statuine minoiche e post-minoiche dai vecchi scavi di Haghia Triada, Creta. Haghia Triada II* (Padova 1999).
- Στ. Ἀλεξίου, Ἡ μινωικὴ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, *Κρητ.Χρον.* 12, 1958, 179-299.
- L. Banti, I culti minoichi e greci di Hagia Triadha, *ASAtene* III-IV, N.S. 1941-3, 9-74.
- J. Boardman, *The Cretan Collection in Oxford* (Oxford 1961).
- M. Borda, *Arte cretese-micenea nel museo Pigorini di Roma* (Roma 1946).
- E. Brandt, *Gruss und Gebet. Eine Studie zu Gebärden in der minoisch-mykenische und frühgeschichtlichen Kunst* (Waldsassen 1965).
- M. Caskey, *Keos II. The Temple at Ayia Irini. I: The Statues* (Princeton N.J. 1986).
- C. Davaras, Trois bronze minoens de Skoteino, *BCH* 93, 1969, 620-650.
- Κ. Δαβάρας, Χάλκινοι μινωικοὶ λάτρες τῆς Συλλογῆς Μεταξᾶ, *AE* 1977, 109-127.
- Κ. Δαβάρας, *Ὁδηγὸς Μουσείου Ἀγίου Νικολάου* (Ἀθήνα 1981).
- Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Γιώργος Ρεθεμιωτάκης, Ὑστερομινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ μετόχι Καλοῦ Ἡρακλείου, *ΑΔ* 33, 1978, Μελέτες, 40-109.
- A. Evans, Mycenaean Tree and Pillar Cult, *JHS* 21, 1901, 99-204.
- A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I-IV* (London 1921-1935).
- E. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66, 1971, 101-187.
- G. Gesell, *Town, Palace and House Cult in Minoan Crete, SIMA LXVII* (Göteborg 1985).
- R.A. Higgins, Terracotta Figurines, M.R. Popham et al. *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos, BSA Suppl.* 17, 1984, 197-202.

- A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, SIMA LVIII (Göteborg 1980).
- Α. Καρέτσου-Γ. Ρεθεμιωτάκης, Κόφινας, *ΑΔ* 45, 1990 Χρον. Β2, 429-430.
- I. Kilian-Dirlmeier, Zum Halsschmuck mykenischer Idole, *Jahr. Inst. Vorg. Univ. Frankfurt a.M.* 1978-9, 29-43.
- Α. Λεμπέση, Χάλκινα κρητικά τορεύματα, *ΒΑΕ* αρ. 102 (Αθήναι 1985).
- Α. Λεμπέση, Ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχαῶν, *ΑΕ* 1976, 12-43.
- D. Levi, La villa rurale minoica di Gortina, *BdA* 44, 1959, 237-265.
- D. Levi, La tomba a tholos di Kamilari presso Festòs, *ASAtene XXXIX-XL*, N.S. XXIII-XXIV, 1961-2, 56-148.
- Ch. Long, *The Ayia Triadha Sarcophagus*, SIMA XLI (Göteborg 1974).
- Σπ. Μαρινάτος, Αἱ μινωικαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι, *ΑΕ* 1937, 278-291.
- N. Marinatos, *Minoan Sacrificial Ritual* (Stockholm 1986).
- N. Marinatos, *Minoan Religion* (Columbia Univ. of South Carolina 1993).
- F. Matz, *Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta* (Wiesbaden 1958).
- V. Müller, *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien* (Köln 1929).
- J.L. Myres, The Sanctuary-site of Petsofa, *BSA* 9, 1902-3, 356-387.
- M. Nilsson, *The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund 1950²).
- U. Naumann, *Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta* (Berlin 1976).
- R.V. Nicholls, Greek Votive Statuettes and Religious Continuity c. 1200-700 B.C., *Auckland Classical Essay presented to E.M. Blaiklock* (New Zealand 1970) 1-39.
- L. Pernier, *Il palazzo minoico di Festòs I* (Roma 1935).
- L. Pernier-L. Banti, *Il palazzo minoico di Festòs II* (Roma 1951).
- Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, Μινωικά πηλίνα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια τῆς Συλλογῆς Μεταξά (Θεσσαλονίκη 1992).
- N. Πλάτων, Τὸ ἱερὸν Μαζᾶ καὶ τὰ μινωικὰ ἱερὰ κορυφῆς, *Κρητ.Χρον.* 5, 1951, 96-160.
- Γ. Ρεθεμιωτάκης, Ἀνθρωπομορφικὴ πηλοπλαστικὴ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως τὴν ὑπομινωικὴ περίοδο, *ΒΑΕ* αρ. 174 (Αθήνα 1998).
- G. Rethemiotakis, Minoan Clay Figures and Figurines. Manufacturing Techniques, *TEXNH, Aegaeum* 16, 1997, 117-121.

- C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary of Phylakopi*, BSA Suppl. 18 (Oxford 1985).
- G. Rizza-S.M. Scrinari, *Il santuario sull'Acropoli di Gortina* (Roma 1986).
- B. Rutkowski, *Frühgriechische Kultdarstellungen* (Berlin 1981).
- B. Rutkowski, *The Cult Places of the Aegean* (N. Haven - London 1986).
- B. Rutkowski, *Petsofas: A Cretan Peak Sanctuary* (Warsaw 1991).
- Γ. καὶ Ἔ. Σακελλαράκη, *Μιὰ νέα ματιά στὴ μινωικὴ Κρήτη* (Αθήνα 1997), 506-567.
- J. A. - E. Sakellarakis, The Adorant of Myrsine, *Antichità Cretesi, Studi in onore di Doro Levi, Cronache di Archeologia* 12, 1973, 122-126.
- E. Sapouna-Sakellarakis, *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis* (Stuttgart 1995).
- Ἔ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, *Μινωικὸν Ζῶμα*, BAE ἀρ. 71 (Αθήναι 1971).
- X. Τελεβάντου, Ἡ γυναικεῖα ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, *ΑΕ* 1982, 113-135.
- X. Τελεβάντου, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*, BAE ἀρ. 143 (Αθήνα 1994).
- C. Verlinden, *Statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb du IIIe millénaire au VIIIe siècle A.C.* (Providence 1984).
- A. Wace, *A Cretan Statuette in the Fitzwilliam Museum. A Study in Minoan Costume* (Cambridge 1927).
- R.F. Willets, *Cretan Cults and Festivals* (London 1962).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΙΖΟΜΕΝΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

Εικ.	Προέλευση	Μουσείο - Ἄρ.	Διαστάσεις (μ.)
Ἐξώφ.	Πισκοκέφαλο	MH 9831-9832	0.30, 0.275
Ὅπισθόφ.	Ψυχρὸ	MH 2181	0.095
Προμετωπίδα	Πισκοκέφαλο	MH 9832	0.275
Ἐγχρ. πίν. 1	Φαιστός	MH 31183	0.17
Ἐγχρ. πίν. 2	Πισκοκέφαλο	MH 9832	0.085
Ἐγχρ. πίν. 3	Ἀγ. Τριάδα	MH 18648	0.12
Ἐγχρ. πίν. 4	Κνωσὸς	MH 18907	0.145
Ἐγχρ. πίν. 5	Παλαίκαстро	MH 3904	0.185
Ἐγχρ. πίν. 6	Μοῖρες	MH 22038	0.35
1	Μόχλος	MH 3499	0.18
2	Χαρμαῖζι	MH 3487	0.27
3	Ἀγία Τριάδα	MH 3036	0.10
4	Ἀγία Τριάδα	MH 3035	0.14
5	Γόρτυς	MH 15146	0.069
6	Ἀγία Τριάδα	MH 3038	0.067
7	Ἀγία Τριάδα	MH 22347	0.042
8	Φαιστός	MH 1773	0.165
9	Βλ. εἰκ. 5		
10	Βλ. εἰκ. 3		
11	Βλ. εἰκ. 4		
12	Βλ. εἰκ. 6		
13	Πισκοκέφαλο	MH 9831	0.29
14α	Κόφινας	MH 14202	0.105
14β	Κόφινας	MH 14236	0.10
15α	Κνωσὸς	MH 8345	0.10
15β	Κνωσὸς	MH 8346	0.083
16	Βλ. εἰκ. 15α		
17α	Ἀράρι	MH 3/496 Συλλ. Γιαμαλάκη	0.12
17β	Ἀράρι	MH 3/495 Συλλ. Γιαμαλάκη	0.123

Εικ.	Προέλευση	Μουσείο - Άρ.	Διαστάσεις (μ.)
18	Καλοῦ	ΜΗ 21809	0.092
19	Κνωσὸς	ΜΗ 3861	0.22
20	Κνωσὸς	ΜΗ 3862	0.175
21	Ψυχρὸ	ΜΗ 2181	0.10
22α-γ	Σπάρτη(:)*	Κρατικὸ Μουσεῖο Μονάχου	0.12
23	Γόρτυς	ΜΗ 15111	0.53
24	Γόρτυς	ΜΗ 15117	0.32
25	Γόρτυς	ΜΗ 15115	0.22
26	Γόρτυς	ΜΗ 15113	0.39
27	Γουρνιά	ΜΗ 2841	0.155
28	Γουρνιά	ΜΗ Ἀκατάγραφο	0.15
29	Γουρνιά	ΜΗ Ἀκατάγραφο	0.135
30	Γουρνιά	ΜΗ 1934	0.36
31	Παλαίικαστρο	ΜΗ 3904	0.19
32	Μοῖρες	ΜΗ 22038	0.35
33	Μοῖρες	ΜΗ 22038	0.35
34	Γόρτυς	ΜΗ 15172	0.101
35	Καρφί	ΜΗ 11050	0.28
36	Ἀγία Τριάδα	ΜΗ 3085	0.094
37	Φαιστός	ΜΗ 5831	0.145
38α-γ	Γάζι	ΜΗ 9305	0.79
39α-γ	Γάζι	ΜΗ 9306	0.53
40α-γ	Γάζι	ΜΗ 9307	0.63
41α-γ	Γάζι	ΜΗ 9308	0.58
42	Καρφί	ΜΗ 11044	0.66
43	Καρφί	ΜΗ 11045	0.53
44	Καρφί	ΜΗ 11041	0.61
45	Ἀγία Τριάδα	ΜΗ 18647	0.117
46	Πόρος	ΜΗ Ἀκατάγραφο	0.05
47	Καρφί	ΜΗ 11042	0.87

* Ἀγορὰ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Lutz μὲ ὑπόδειξη τοῦ E. Buschor.

Είκ.	Προέλευση	Μουσείο - 'Αρ.	Διαστάσεις (μ.)
48	Καλὸ Χωριὸ	ΜΗ 803	0.27
49	Ἁγία Τριάδα	ΜΗ 3145	0.27
50	Πατσὸς	ΜΗ 1102	0.08
51	Ἁγία Τριάδα	ΜΗ 3084	0.131
52	Βρόκαστρο	ΜΗ 6651	0.13
53α	Ἀἷμονας (;)*	ΜΗ 26485	0.073
53β	»	ΜΗ 26490	0.074
53γ	»	ΜΗ 26487	0.072
53δ	»	ΜΗ 26486	0.065
53ε	Ἀἷμονας	ΜΗ 26488	0.052
53στ	»	ΜΗ 26489	0.074
54	»	ΜΗ 26493	0.097
55	»	ΜΗ 26491	0.099
56	Φαιστὸς	ΜΗ 1791	0.075
57	Ἁγία Τριάδα	ΜΗ 22374	0.036
58	Βασιλικά Ἀνώγεια	ΜΗ 854	0.143
59	Τύλισος	ΜΗ 7082	0.093
60	Κόφινας	14166	0.067
61	Κέα	Μουσ. Κέας Κ3613	0.55 (συνολ. 1.20)
62	Βλ. 22		
63	Βλ. 15α		
64	Βλ. 59		
65	Βλ. 8		
66	Βλ. 38β		
67	Χανιά	Μουσ. Χανίων 1312	0.126
68	Χανιά	Μουσ. Χανίων 1311	0.115
69	Φαιστὸς	ΜΗ 1792	0.064
70	Βλ. 17β		
71	Βλ. 17α		
72	Βλ. 9		

* Πιθανή προέλευση - αναφέρθηκε ἀπὸ τὸν ιδιώτη πού τὰ παρέδωσε.

Είκ.	Προέλευση	Μουσείο - Άρ.	Διαστάσεις (μ.)
73	Παλαίκαστρο	ΜΗ Άκατάγραφο	0.086
74	Μυρσίνη	Μουσ. Άγ. Νικολάου 1860	0.205
75	Βλ. 38		
76	Βλ. 40		
77	Άγία Τριάδα	ΜΗ 1812, 3103α, HTR 437	Ύψ. κεφ. 0.13 Ύψ. κνήμης:0.15
78	Βλ. εικ. 27		
79	Βλ. εικ. 30		
80	Γόρτυς	ΜΗ 15133, 15140	0.089
81	Βλ. εικ. 19		
82	Γόρτυς	ΜΗ 15145	0.118
83	Βλ. εικ. 3		
84	Άγία Τριάδα	ΜΗ 1794	0.041
85	Κνωσός	ΜΗ 27241	0.045
86α	Βλ. εικ. 38, 24,40		
86β	Βλ. εικ. 41, 43		
87	Βλ. εικ. 23, 42		
88	Βλ. εικ. 74,18		
89	Βλ. εικ. 80	ΜΗ 15147	0.07
90	Άγία Τριάδα	ΜΗ 1786	0.062
91	Βλ. εικ. 68		
92	Βλ. εικ. 48		
93α	Βλ. εικ. 45		
93β	Άγία Τριάδα	ΜΗ 19075	0.145
94α-β	Βλ. εικ. 51, 77		
95	Φαιστός	ΜΗ 1779	0.061
96	Βλ. εικ. 15α		
97	Βλ. εικ. 17α,β		
98	Βλ. εικ. 59		
99α	Άγία Τριάδα	ΜΗ 1807	0.078
99β	Βλ. εικ. 57		
100	Βλ. εικ. 19		
101	Γόρτυς	ΜΗ 15132	0.069

Εικ.	Προέλευση	Μουσείο - Άρ.	Διαστάσεις (μ.)
102	Βλ. εικ. 18		
103	Βλ. εικ. 22		
104α	Βλ. εικ. 8		
104β	Βλ. εικ. 101		
105	Βλ. εικ. 73		
106	Βλ. εικ. 10, 11, 12		
107	Βλ. εικ. 20, 16		
108α	Βλ. εικ. 2		
108β	Βλ. εικ. 13		
108γ	Βλ. εικ. 14β		
109	Βλ. εικ. 15α		
110	Βλ. εικ. 21, 22		
111	Βλ. εικ. 19, 20		
112	Βλ. εικ. 18		
113	Βλ. εικ. 23		
114	Βλ. εικ. 25, 24		
115	Βλ. εικ. 29, 30, 28		
116	Βλ. εικ. 32-33, 77, 38		
117α	Βλ. εικ. 48		
117β	Βλ. εικ. 50		
118	Βλ. εικ. 47		
119	Βλ. εικ. 45, 93β		
120	Βλ. εικ. 55		
121	Άρχάνες	ΜΗ 19410	0.24
122	Άγία Τριάδα	ΜΗ 19084	0.12
123	Καμηλάρης	ΜΗ 15074	0.10
124	Καμηλάρης	ΜΗ 15072	0.13
125	Καμηλάρης	ΜΗ 15071	0.033
126	Καμηλάρης	ΜΗ 15073	0.18
127	Βλ. εικ. 82		
128	Βλ. εικ. 80		
129α	Γόρτυς	ΜΗ 15192	0.25

Είκ.	Προέλευση	Μουσείο - Άρ.	Διαστάσεις (μ.)
129β	Μυκῆνες	ΕΑΜ 6442ε	0.022-4
130	Άγία Τριάδα	ΜΗ 1804	0.108
131	Άγία Τριάδα	ΜΗ 3039, 3133, 3134	0.155
132 α-β	Άγία Τριάδα	ΜΗ 19097, 19098	0.165
133	Βλ. είκ. 15α-β		
134	Βλ. είκ. 18		
135	Βλ. είκ. 13		
136	Κόφινας	ΜΗ Άκατάγραφα	
137	Κόφινας	ΜΗ Άκατάγραφα	
138	Κόφινας (*)	Βρετ. Μουσείο 1970.11-71	
139	Βλ. είκ. 99α		
140	Βλ. είκ. 20		
141	Βλ. είκ. 19		
142α	Βλ. είκ. 39		
142β	Βλ. είκ. 40		
142γ	Βλ. είκ. 47		
143	Φαιστός	ΜΗ 1773	0.07
144	Βλ. είκ. 75, 76		
145α	Βλ. είκ. 32, 33		
145β	Βλ. είκ. 35		
146α	Βλ. είκ. 41		
146β	Βλ. είκ. 43		
147	Βλ. είκ. 53		
148	Βλ. είκ. 55		
149α	Βλ. είκ. 45		
149β	Βλ. είκ. 46		
150	Πρινιάς	ΜΗ 21459	0.061
151	Βλ. είκ. 77		
152	Βλ. είκ. 49		

* Την προέλευση από τὸν Κόφινα βεβαιώνουν στυλιστικά, μορφολογικά καὶ κατασκευαστικά δεδομένα σὲ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχα τῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὸν Κόφινα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Ι. Παπαδάκης-Πλουμίδης: Έξωφυλλο, προμετωπίδα, ὀπισθόφυλλο, ἔγχρ.
πίν. 1-6, 122, 132.
- Χρ. Στεφανάκης: εἰκ. 2, 13, 46, 53-55, 108α, 108β, 120, 125, 126, 135,
147, 148, 149β.
- Γ. Ξυλούρης: εἰκ. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 14α, 14β, 15α-β, 17α-β, 18, 21, 23α-β,
24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38α-γ, 39, 40α-γ,
41α-γ, 42, 43, 44, 47α-δ, 48, 50, 52, 59, 66, 78, 80, 82, 83, 84, 85,
86α-β, 87, 88, 89, 90, 92, 96, 97, 98, 101, 102, 108γ, 109, 110, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 123, 124, 127, 128, 130, 131,
133, 134, 142α-β, 143, 146.
- Γ. Ρεθεμιωτάκης: εἰκ. 45, 58, 60, 77, 93α-β, 95, 99α, 119, 136, 137, 139,
149α, 150.
- Στ. Ἀλεξάνδρου: εἰκ. 67, 68, 91.
- Κρατικὸ Μουσεῖο Μονάχου: εἰκ. 22α-γ, 62, 103, 110.
- Μ. Caskey, *Keos II. The Temple at Ayia Irini Part I: The statues* (Princeton
N. J. 1986) πίν. 8α: εἰκ. 61.
- J. A. and E. Sakellarakis, *The Adorant of Myrsine*, πίν. XV1-4, *Antichità
Gretesi, Studi in onore di Doro Levi, Cronache di Archeologia* 12,
1973: εἰκ. 74, 88.
- CMS I, 144: εἰκ. 129β.
- Βρετανικὸ Μουσεῖο: εἰκ. 138.
- Κ. Ἀστρινάκη: εἰκ. 9, 10, 11, 12, 16, 19, 20, 33, 35, 49, 51, 56, 57, 63, 64,
69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 94, 96, 100, 105, 111, 129α,
140, 141, 144, 145α, 145β, 151, 152.
- Π. Στεφανάκη: εἰκ. 8, 65, 104α, 104β.
- Εὺ. Ὀλύμπος: Χάρτης τῆς Κρήτης.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ 1830, ποὺ ἀκολούθησε τὸν μεγάλο Ἀγώνα τοῦ 1821, τέθηκαν στὶς πρῶτες κυβερνήσεις τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς οἰκονομίας, τῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐκπαίδευσης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ πρόβλημα περιλάμβανε καὶ τὶς ἀρχαιότητες, τὶς ὁποῖες ἐπὶ αἰῶνες λεηλατοῦσαν καὶ κατέστρεφαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι. Ἐπειδὴ ἡ φροντίδα τῆς ὀλιγομελοῦς κρατικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὰ ἀρχαῖα δὲν ἦταν ἐπαρκής, μιὰ ὁμάδα λογίων καὶ πολιτικῶν ἱδρυσε, στὶς 6 Ἰανουαρίου 1837, μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ πλουσίου ἐμπόρου Κωνσταντίνου Μπέλιου τὴν *Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ἡ ὁποία εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἀνεύρεση, ἀναστήλωση καὶ συμπλήρωση τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδας.

Πρῶτοι πρόεδροι καὶ γραμματεῖς ἦταν πολιτικοὶ καὶ διπλωμάτες. Μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ χωρὶς καμιά βοήθεια ἀπὸ τὸ κράτος προσπαθοῦν μὲ τὶς μικρὲς προσφορὰς τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ δωρεὰς νὰ φέρουν σὲ πέρας μεγαλεπήβολα ἔργα, τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος, τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Θεάτρου τοῦ Διονύσου, τοῦ Ὠδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων, ὅλα στὴν Ἀθήνα.

Ἔως τὸ 1859 ἡ Ἑταιρεία ἀντιμετώπισε μεγάλες οἰκονομικὲς δυσκολίες, ποὺ ἔβαλαν σὲ κίνδυνο τὴν ὑπαρξὴ τῆς. Ἀπὸ τὴ χρονιά αὐτὴ γραμματεὺς τῆς γίνεται ὁ ἐπιφανὴς λόγιος καὶ ἐπιγραφικὸς Στέφανος Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος θὰ διατηρήσει τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἕως τὸ 1894. Μὲ τὶς γνώσεις του, τὴ μεθοδικότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του ἔδωσε νέα πνοὴ στὴν Ἑταιρεία καὶ μὲ τὴν πρωτοβουλία του ἔγιναν μεγάλης ἔκτασης ἀ-

νασκαφές στην 'Αθήνα (Κεραμεικός, 'Ακρόπολη, Βιβλιοθήκη του 'Αδριανού, Στοά του 'Αττάλου, Θέατρο του Διονύσου, Ρωμαϊκή 'Αγορά), στην 'Αττική (Ραμνοῦς, Θορικός, Μαραθών, 'Ελευσίνα, 'Αμφιάρειον, Πειραιάς), στη Βοιωτία (Χαιρώνεια, Τανάγρα, Θεοπίες), στην Πελοπόννησο (Μυκήνες, 'Επίδαυρος, Λακωνία) καὶ στὶς Κυκλάδες. Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφές συγκροτοῦνται στὴν 'Αθήνα μεγάλα μουσεῖα τῆς 'Εταιρείας, τὰ ὁποῖα ἀργότερα θὰ ἀποτελέσουν τὸ 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Τὸν Κουμανούδη διαδέχτηκε ὁ Παναγιώτης Καββαδίας, Γενικὸς 'Εφορὸς τῶν 'Αρχαιοτήτων (1895-1909, 1912-1920), ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἴδια δραστηριότητα συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του μὲ ἀνασκαφές σὲ νέες περιοχὲς τῆς 'Ελλάδας, Θεσσαλία, 'Ηπειρο, Μακεδονία, στὰ νησιά (Εὐβοία, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Λέσβο, Σάμο, Κυκλάδες), καὶ μὲ τὴν ἴδρυση πολλῶν μουσείων σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸν Καββαδία διαδέχτηκαν ὡς γραμματεῖς οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Γεώργιος Οἰκονόμος (1924-1951), 'Αναστάσιος 'Ορλάνδος (1951-1979) καὶ Γεώργιος Μυλωνᾶς (1979-1988). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γραμματείας τους ἡ 'Εταιρεία μπόρεσε νὰ συνεχίσει τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τῆς παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργήθηκαν γιὰ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα ἐξαιτίας τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου καὶ τῶν ὧων ἀκολούθησαν.

'Η 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία ὡς ἀνεξάρτητο ἐπιστημονικὸ 'Ίδρυμα ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικουρεῖ καὶ σήμερα τὸ ἑλληνικὸ κράτος στὸ ἔργο του τῆς προστασίας, τῆς ἀνάδειξης καὶ τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ ὅταν χρειαστεῖ ἀναλαμβάνει τὴ διαχείριση καὶ ἐκτέλεση μεγάλων ἔργων, ὅπως ἔγινε τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὶς ἀνασκαφές τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἢ παλαιότερα μὲ μεγάλης ἔκτασης ἀνασκηλώσεις.

Σημαντικὸ τομέα τοῦ ἔργου τῆς 'Εταιρείας ἀποτελοῦν τὰ δημοσιεύματά της. 'Εκδίδει τρία ἐτήσια περιοδικά: τὰ *Πρακτικά*

τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ἀπὸ τὸ 1837), στὰ ὁποῖα δημοσιεύονται οἱ ἀναλυτικὲς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ διεξάγει σ' ὁλόκληρην τὴν Ἑλλάδα· τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα (ἀπὸ τὸ 1837), στὴν ὁποία ἐκδίδονται συνθετικὲς μελέτες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιοτῆτες καὶ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν· τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ἀπὸ τὸ 1955), στὸ ὁποῖο δημοσιεύονται κάθε Μάιο σύντομες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῆς. Ἀπὸ τὸ 1988 ἐκδίδεται, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ὅπως καὶ τὰ τρία ἄλλα περιοδικά, Ὁ Μέντωρ, τριμηνιαῖο περιοδικό, ποὺ περιέχει εἰδήσεις γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ κυρίως μικρὰ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ περιοδικὰ ἐκδίδονται στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» μονογραφίαι γιὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα καὶ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν, κυρίως τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διοικεῖται ἀπὸ ἑνδεκαμελὲς Διοικητικὸ Συμβούλιον, τὸ ὁποῖο ἐκλέγεται κάθε τρία χρόνια ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν ἐταίρων τῆς. Κάθε χρόνο, περὶ τὸν Μάιον, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου ἀνακοινώνει σὲ εἰδικὴ δημόσια συνεδρία τὸ ἐτήσιο ἔργο τοῦ Ἰδρύματος.



ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΜΙΝΩΙΚΑ ΠΗΛΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ
ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ
ΑΡ. 218 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΡ. 24 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2001
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

